ARHIVALNA BIBLIOTEKA
UREĐUJE
RAVNATELJSTVO KR. DRŽAVNOG ARHIVA
U ZAGREBU
I.

JOSIP NAGY

NACRT LATINSKE PALEOGRAFIJE

TISAK ZAKLADE TISKARE NARODNIH NOVINA
ZAGREB 1925.

ARHIVALNA BIBLIOTEKA

UREĐUJE
RAVNATELJSTVO KR. DRŽAVNOG ARHIVA
U ZAGREBU

I.

JOSIP NAGY

NACRT LATINSKE PALEOGRAFIJE

TISAK ZAKLADE TISKARE NARODNIH NOVINA
ZAGREB 1925.

PREDGOVOR.

Pred dvije godine povjerilo mi je Ravnateljstvo Kr. Državnog Arhiva u Zagrebu posao, da, po uzoru knjige N. Barone, Paleografija latina, Diplomatica e nozioni di scienze ausiliarie, Manuale ad uso delle Scuole Universitarie Potenza 1910. sastavim priručnik tako zvanih historijskih pomoćnih znanosti s osobitim obzirom na naše prilike i na arhivalne potrebe. Kad je paleografski dio bio gotov u cjelini a diplomatički do polovice, pokazalo se, da bi knjiga bila odviše opsežna i da bi morala dugo da čeka dok bude izdana. Druga je poteškoća bila u tome, što je domaći materijal vrlo malo ili nikako obrađen, pa bi trebalo dosta vremena da ga se obradi, pa i samo djelomično. Tako se od jedne knjige prešlo na »Arhivalnu Biblioteku«.

Ova će biti podijeljena u dvije serije, općenitu i posebnu. Prva će sadržavati kratke preglede onih disciplina, koje ulaze u arhivalnu struku, u prvom redu paleografije, diplomatike, kronologije i arhivistike, a druga će obraditi život raznih pisama na našem području, naše isprave, računanje s vremenom u našim spomenicima i našu arhivalnu organizaciju.

Prva knjiga ove biblioteke namijenjena je latinskom pismu. Ovaj »Nacrt« sadržava glavne paleografske pojmove i zadovoljava se time, da u našoj literaturi fiksira zadnje rezultate znanosti. Ono, čega nema u njemu, može se naći u djelima, koja su navedena pri kraju. Računajući uvijek s praktičnim arhivalnim potrebama, više sam se zadržao kod faksimiliranog materijala nego kod pisanih knjiga i studija. Najviše sam se okoristio Chroustovim »Monumenta paleographica« i Monacievim« Archivio paleografico«. Nadam se doskora popuniti ovu knjigu paleografskim albumom, koji će olakšati njezinu upotrebu.

U Zagrebu, 1. septembra 1925.

J. Nagy.

*

SADRŽAJ.

Strana:

Prvi dio.

Drugi dio.

Treći dio.

Četvrti dio.

PRVI DIO.

1. Pojam paleografije.

Paleografija je nauka o pismu starih vremena. Svoj postanak ima da zahvali borbama, koje su se od sredine 17. stoljeća vodile, s praktičnih i znanstvenih razloga, o mnogim pismenim sastavcima prošlih vremena. Ova joj je borba dala mnogo snage, da svlada kojekakve poteškoće i da dade veoma temeljitih rezultata svoga rada, koji ide u korist ne samo njoj, nego i mnogim drugim naukama, koje s njom podržavaju razne veze. Da na polju paleografije osobito mjesto ide latinskom pismu, pokazuju dovoljno dvije činjenice. Prva, što je latinsko pismo već od vrlo davnih vremena svjetsko pismo u potpunom smislu riječi, a druga, što nam je baš ovo pismo sačuvalo djela klasične rimske književnosti i pomagalo ustaljenju rimskih pravnih ustanova u zapadnom svijetu. Uzme li se u obzir samo momenat, da je latinsko pismo svjetsko pismo, lako se može zaključiti, da je njegovo razmatranje od velikog kulturno-historičkog značenja.

Paleografija ide za trostrukim ciljem. Ona nas uči: 1. da ispravno čitamo pismene sastavke starih vremena, 2. da pomoću pisma odredimo doba i mjesto postanka onih spomenika, za koje nema drugih podataka o njihovom postanku i 3. da u pisanim spomenicima nađemo i odstranimo grijeske, koje su se uvukle tradicijom. Latinska paleografija ne ide za bilo kakvim otkrićima do sada

nepoznatih pisama, nego samo za ispravnim poimanjem onoga, što je već poznato na drugi način. Ako i latinska paleografija na časak ostavi latinsko pismo, čini to samo onda, kad, kao na pr. kod runa, traži tragove latinskih slova u drugim alfabetima. Ali i na području latinskog pisma postavlja sebi neka ograničenja. U pismo na kamenim spomenicima, na novcima i na pečatima, kojima se bave epigrafika, numizmatika i sigilografija, ili uopće ne dira, ili ga uzimlje samo kao paralelu ili za polaznu tačku za svoja razmatranja. Njezin je predmet latinsko pismo na mekanim predmetima, u prvom redu na papirusu, pergameni i papiru, te na onim predmetima, koji tvore prelaz od tvrdih na mekane, kao što su voštane tablice. Pokušaj, da se pismo javnih i privatnih isprava, službenih spisa, registara i t. d. odvoji od paleografije i prepusti diplomatici, da se paleografija svede na nauku samo o p i s m u k n j i g a, u smislu odavna poznate razlike između l i t t e r a l i b r a r i a i l i t t e r a e p i s t o l a r i s, nije uspio.

Kad nas je paleografija naučila da ispravno čitamo latinsko pismo rukopisa u širokom smislu riječi, onda nas uči, da ove rukopise pomoću pisma pobliže odredimo. Ovim svojim radom prelazi sa praktičnog područja na teoretsko i crta h i s t o r i j s k i r a z v o j p i s m a. Pokazuje nam, kako se pisalo u jednom kraju a kako u drugom, kako ranije a kako kasnije, i otkriva kulturne veze između onih središta, u kojima je književan rad osobito cvao i bio visoko cijenjen. Za mnoge rukopise, koji su postali u ovim centrumima, nije često rečeno, sad gdje, sad kada su postali, a sad ni jedno ni drugo. Historijska paleografija može pomoću pisma to često da odgonetne. Ako ne može da tačno reče, tko je napisao neki stalan rukopis i na kom ga je mjestu napisao, može da barem približno odredi, kojem kulturnom središtu i kojoj pisarskoj školi, s k r i p t o r i j u, pripada. Ako znamo, da se neko

kulturno središte u neko stalno doba služi nekim osobitim načinom pisanja, onda možemo da neke rukopise, kodekse ili knjige, u starijem značenju te riječi, ako su napisane tim pismom, dovedemo u vezu s tim središtima. Tako paleografija pruža mnogo pomoći n a u c i o r u k o p i s i m a pa, u nekim slučajevima, može da se s njom i izjednači. Rukopisi, a s njima naravski i njihovo pismo, mogu da iz jednoga kraja dođu u drugi pa da tako, kao i drugi kulturni faktori, budu prenosiocima i spojnicama kulture. Paleografija i nauka o rukopisima oživljavaju svojim radom mnogo toga, što se krije za mrtvim slovom pisanih spomenika.

Kad paleografija hoće da nam pomogne, da u rukopisima pronađemo one grijeske, koje su se uvukle tradicijom, pa da ih odstranimo, onda nastoji, da nam pokaže rukopise, ne samo u njihovim dijelovima, nego i u cjelini, kako su izgledali onda, kad su prvobitno napisani, ili kako je barem trebalo da izgledaju. Ima stanovit broj riječi, kod kojih se griješke često vraćaju, ima kulturnih središta u kojima se kod pisanja i prepisivanja malo griješilo, ima drugih, kod kojih su griješke obična pojava; jedan pisar radi opreznije od drugoga. Kako pisani spomenici obično obiluju kraticama, a te kratice nijesu uvijek iste, a ni jednog te istog postanka i značenja, tako nauka o pisarskim griješkama ima svoje značenje i za pravo razumijevanje kratica.

U samu sadržinu pisanih spomenika i u ocjenu njihovog književnog značenja paleografija ne ulazi; ona pomaže drugim naukama da to učine. Kako skoro svaki posao na polju rukopisa treba da započne s paleografijom, a historija, kad rabi rukopise kao svoje izvore, treba da ih pravo procijeni, tako može paleografija da dobije naziv »pomoćne znanosti«. Ali odatle nikako ne slijedi, da ona postoji samo za to, da drugim naukama bude od pomoći. Ona ima svoje stalne ciljeve, određeno po-

drukčije svoga rada i svoje metode. A kako ona pomaže drugim naukama, tako treba i njoj pomoći od drugih. Naziv »historijske pomoćne znanosti«, pod kojim se obično poimaju paleografija, diplomatika i kronologija, ali koji bi mogao da obuhvati još mnogo drugih znanosti, nije u stvari ništa drugo, nego prilično udoban naziv za više disciplina, koje među sobom stoje u uskoj vezi. U najužoj vezi stoji paleografija s diplomatikom, naukom o ispravama, a ovoj vezi ima paleografija da zahvali svoj postanak a donekle i svoje lijepe uspjehe u starije doba.

2. Povijest paleografije.

Prvi počeci ozbiljnog rada na polju paleografije padaju u drugu polovicu 17. stoljeća, u zlatno doba francuske književnosti za Ljudevita XIV. (1643.—1715.). To je doba raskršća francuske književnosti, doba kada prestaje nesređen i zbrkan književan rad. Aristokratske klase propadaju u političkoj borbi, ali mnoge intelektualne sile postaju slobodne da rade u prvom redu na polju književnosti i da obrađuju nova naučna pitanja, koja se do sada nijesu ni načinjala. Novim duhom diše i pravnohistorijska nauka, koja naročitu pažnju posvećuje pravnohistorijskim spomenicima. Rad naobraženih francuskih Benediktinaca preporođuje ne samo retoriku, nego i historiju i arheologiju. Historijska je nauka u to doba ispunjena kontroversama i kontestacijama; spornih pitanja ima na svim stranama i niču iz svakog reda. Čuje se glas Kalvinista, Jansenista, Benediktinaca, Isusovaca pa i drugih redova manjeg značenja. Jedna vjera napada drugu, jedan red drugi. U tim napadajima i u obranama od njih ima mnogo toga, što za znanost nema nikakve važnosti, ali se kadikad javi i po koje djelo izričito naučnog karaktera. Ova je borba dala i prvo klasično diplomatičko-paleografsko djelo, Mabillonovo »De re diplomatica libri VI.«

Jean Mabillon (1632.—1707.) bijaše član benediktinske kongregacije sv. Maura (Congregatio Sancti Mauri). Ozbiljan znanstven rad, uvijek po nekom stalnom planu, bijaše jedan od glavnih zadataka ove kongregacije. Red je bio vrlo bogat, pa je mogao da svojim članovima pribavlja sva potrebita naučna pomagala, da ih šalje na naučna putovanja, da sakuplja onu ogromnu građu, koja je trebala za pisanje crkvene povijesti, da kod pojedinih manastira osniva velike biblioteke, te napokon, da svoj manastir St. Germain-des-Prés kod Pariza pretvori u neku ruku u znanstvenu akademiju. Ovaj je manastir posjedovao veoma velik broj dragocjenih rukopisa; jedan je njihov dio ovdje postao, a drugi je ovamo prenesen iz manastira Corbie kod Amiensa. U gradu Corbie (Corbeia Antiqua) osnovana je benediktanska opatija već god. 662. Kad je njezin manastir bio srušen, rukopisi su se imali prenijeti u Pariz u Bibliothèque du Roy, ali je Maurincima uspjelo da ih dobiju za sebe i prenesu u St. Germain. Veći se dio ovih rukopisa danas nalazi u Parizu, a manji u Petrogradu. Jean Mabillon a i drugi članovi benediktinskog reda imali su dakle dovoljno mogućnosti da svoj naučan rad razviju u raznim smjerovima, a imali su i razloga da to učine.

Na znanstvenom polju radili su u Francuskoj mnogo i Isusovci, koji se ovdje nalazahu od god. 1562. Ako su nekoliko puta bili izagnani, to ih u znanstvenom poslu nije ni najmanje smetalo. Njihov centar bijaše Collegium Claromontanum. Ovaj se razlikovaše od maurinskog po tom, što nije sam od sebe bio gotov kao središte znanstvenog rada, već ga je tek trebalo učiniti takovim. To je naročito vrijedilo za biblioteku i zbirku rukopisa. Isusovci su uložili mnogo truda i muke da saberu što više knjiga i rukopisa, i u tome su lijepo uspjeli. Ali je uvijek stajalo otvoreno pitanje o provenijenciji tih njihovih rukopisa. Neki su došli k njima

tako, što su bili posuđeni u Maurinaca, pa im se nikad nijesu vratili. Drugi su po svom postanku upućivali na razne manastire.

Maurinci i Isusovci imali su često prilike da rade zajedno, da obrađuju isto ili slično gradivo. Kako su se razilazili u svojim ciljevima, tako je između njih često dolazilo do opreka, a ove su opreke paleografskoj nauci vrlo dobro došle. Borba između Isusovaca i Maurinaca došla je do osobitog izražaja radom Isusovca Daniela Papebroch ili Papebrock (1628.—1714.). On bijaše najprije pomoćnik Ivana Bollanda u njegovom radu na velikom djelu o životu i radu svetaca rimsko-katoličke crkve Acta Sanctorum, a kasnije njegov nasljednik. Kad je radio na drugoj svesci za mjesec april ove zbirke (Aprilis tomus secundus), koja je izašla štampom god. 1675., opazio je, da u građi, koju je obrađivao, ima mnogo sumnjiva, osobito obzirom na životopise svetaca i samostanske isprave. U ispravama se često spominjahu prava samostana na kojekakva dobra, spominjahu se i pojedini sveci kao osnivači sad jednog a sad drugog manastira. Papebroch je došao do uvjerenja, da prema svemu tome treba da zauzme neko kritičko stanovište i da odredi kriterije za ispravno ocjenjivanje svih izvora, kodeksa i isprava. To je učinio u svojoj raspravi Propylaeum antiquarium circa veri ac falsi discrimen in vetustatis membranis, izdanoj kao uvod k drugom tomu za mjesec april. On se odlučio na smjelu tvrdnju, da su sve merovinške isprave sami falsifikati; dalje se oborio na arhive i zbirke benediktinskih manastira, te na one izvore, koji bijahu god. 1625. priopćeni u djelu: Histoire de l' abbaye de Saint-Denys en France od Doubleta.

Papebrochova rasprava nosi na sebi sva obilježja jedne izričito diplomatičke studije. Do paleografije je došao na indirektan način. Pročitao je velik broj spomenika pa je opazio, da i njihovo pismo, odijeljeno od same sadržine, ima svoje stalne osobine. Bolje je poznavao isprave nego rukopise i nije imao pregleda o sačuvanoj građi. Ne nalazi kriterije za lokalizovanje pojedinih spomenika na osnovi paleografskih kriterija, a odnošaj između kontinentalnog i inzularnog pisma nije mu ni najmanje jasan.

Na obranu benediktinskih dragocjenosti ustaje Mabillon, ali ne bilo kakvim polemičkim spisom, kakovih je u tadanjoj literaturi bilo na pretek, nego svojim monumentalnim djelom De re diplomatica, na kome je radio punih šest godina i koje je, kad je izašlo, zadivilo čitavu Europu, pa i samoga Papebrocha. Ovo je djelo udarilo čvrst temelj dvjema naukama, diplomatici, kojoj je namijenjeno, i paleografiji. Svoje ime dobila je paleografija od djela Paleographia graeca (1708.) Benediktinca Bernarda Montfaucon. U Mabillonovim diplomatičkim i paleografskim razmatranjima ima i griješaka i praznina, ali su se griješke dale lako ispraviti a praznine ispuniti. Njegovi nasljednici rekli su za njegovo djelo: »Son système est le vrai; quiconque voudra se frayer des routes contraires à celles qu'il a tracées ne peut manquer de s'égarer, quiconque voudra bátir sur d' autres fondements batira sur le sable«, Ova je tvrdnja dobrim dijelom zadržala svoje značenje sve do dana današnjega. Velik uspjeh svog djela ima Mabillon da zahvali i pomoći, koju mu pružiše mnogi naučenjaci i drugovi, kao na pr. Du Cange, jedan od najvećih francuskih naučenjaka, koji je nekoliko godina prije Mabillonova djela izdao svoj Glossarium ad scriptores mediae et infimae latinitatis, a nekoliko godina poslije svoj Glossarium ad scriptores mediae et infimae graecitatis.

Mabillon je prvi kušao da riješi mnoga zapletena pitanja o pismu, naročito obzirom na mero-

vinške isprave, i prvi je istaknuo, da pismo nekog pisanog spomenika može da posluži kao pomagalo za određenje mjesta i dobe njegova postanka. On dijeli pismo knjiga od pisma isprava; prvo zove scriptura litteratoria, drugo scriptura diplomatica. Mabillon zna i za nacionalna pisma i nabraja ih četiri: saxonica, langobardica, merovingica seu francogallica i gothica. To su mu četiri autohtona, samostalna i ravnopravna pisma, koja vuku svoju lozu od onih naroda, čije ime nose. Ovi narodi, mislio je Mabillon, nijesu imali ništa zajedničkoga s Rimljanima, pa su mogli, da i svoje pismo stave nasuprot rimskome. Naziv »nacionalna pisma« Mabillon nije rabio, ali je prema njemu operirao. Kad je poslije njega došao u uporabu, dobio je drugo značenje. Svom djelu dodao je Mabillon 58 bakroreznih tablica. Giry (Manuel de diplomatique str. 42), nabrajajući faksimile, kaže za Mabillonove: »Cet ouvrage capital est accompagné de 58. pl. gravées reproduisant avec une exactitude admirable une grande quantité de documents«. Ovo je tačno za reprodukcije isprava, ali ne za one knjiga. Neke je faksimile dao sam izraditi pod svojim nadzorom, a neke je dobio od svojih pomoćnika. Ovim svojim poslom oko faksimila stekao je Mabillon mnogo vještine da pobliže odredi nedatovane spomenike. Kad određuje postanak rukopisa on kaže n. pr. ovo: »codex octingentorum annorum« ili »codex qui superat octingentos annos«. Ovo bijaše kud i kamo tačnije određenje nego ono starijih filologa, Mabillonovih predhodnika na polju nauke o rukopisima, koji se zadovoljavaju da kažu: liber vetustus, antiquus, antiquissimus i t. d. Ali do kakvih tačnijih općenitih zakona za ovo pitanje nijesu došli ni Mabillon ni Maurinci uopće.

Za paleografiju Mabillonova pojava znači veoma mnogo a svakako to, da se ona od sada

unaprijed mogla gojiti samo na čvrstoj znanstvenoj bazi.

Papebroch je izričito priznao, da ne može da dalje brani svoje tvrdnje. 20. jula 1683. pisao je Mabillonu: »... postquam utcumque evolvi opus vestrum De re diplomatica, non possum celare fructum quem inde retuli. Fructus autem hic est, quod mihi in mea de eorum argumento lucubratiuncula nihil jam amplius placeat, nisi hoc unum, quod tam praeclaro operi et omnibus numeris absoluto, occasionem dederit ... Tu porro, quoties res tulerit, audacter testare, quam totus in tuam sententiam iverim ...« Ali time nijesu sporovi o ispravama ni najmanje prestali. U Njemačkoj su prije Mabillonova djela a i poslije njega, praktično-juridička pitanja o kojekakvim istinitim ili navodnim pravima izazivala sporove o autentičnosti isprava. Ovakova se pitanja rješavahu pred sudovima a povijest tih sporova dobrim je dijelom ocrtana u spisu profesora historije u Halle Johana Petra Ludeviga: De usu et praestantia diplomatum et diplomaticae artis. Porro de bellis diplomaticis cum in Gallia excitatis tum in Italia atque in supremis Germanici imperii tribunalibus (1720.). Iz ovog je djela ušao u literaturu naziv »bella diplomatica« za oznaku ovih praktično-naučnih borba. Ovim borbama u Njemačkoj, koje za paleografiju ne znače ništa, stoje o bok francuske »contestations sur la diplomatique«. To su ponajviše sitna raspravljanja o tradiciji pisanih spomenika i ostalih svjedočanstava, koja je skepticizam iznio na javu. Spominjalo se, da je među djelima klasične rimske i grčke književnosti mnogo krivotvorena, da krivotvorevina imade u aktima koncila i u spisima crkvenih otaca. Kad se nije moglo spomenuti, da je nešto krivotvoreno, nastajalo se dokazati, da je iskvareno tradicijom, da je interpolirano. U ovakvom su se poslu osobito

istaknuli Isusovci Jean Hardouin i Barthélemy Germon. Oni su svojim radom skrenuli pažnju naučenjaka od isprava na kodekse, na koje se do sada malo pazilo. U tom je smislu Hardouin izdao god. 1693. svoja Prolegomena ad censuram veterum scriptorum.

Montfaucon je u svojoj Paleographia graeca istaknuo, da ga je Mabillonov rad na području latinskog pisma potaknuo, da to isto učini na području grčkog. Ali između tadanjeg poimanja grčkih i latinskih pisanih spomenika postojaše ogromna razlika. Grčke su isprave po svom značenju u nauci i u javnom životu kud i kamo zaostajale za latinskim. Montfauconovu pažnju skreću na sebe grčki rukopisi, kodeksi i knjige. U koliko nije učinio u ovoj knjizi, dao je Montfaucon u drugim svojim djelima prvu temeljitu bazu za datiranje nedatiranih rukopisa. Njegov rad na grčkoj paleografiji oplodio je i latinsku. I na polju prve i na polju druge polaznu tačku za daljnji rad tvore djela Mabillona i Montfaucona. Njihovim se smjerom krenulo u Engleskoj (Gasley, Catalogue of the King's Library, izdan 1734.), u Španjolskoj (C. Rodriguez, Biblioteca universal de la polygraphia española, publicata por D. B. A. Nasarre, Madrid 1738.) a naročito u Italiji, gdje je pjesnik i književnik Scipione Maffei iz Verone (1675. do 1755.), auktor tragedije »Merope« i osnivač časopisa »Giornale de' letterati d'Italia«, dao lijepih poticaja za rad na polju filologije, epigrafike i paleografije. U kaptolskoj biblioteci u Veroni otkrio je veoma lijepe i znamenite rukopise, katalogizirao ih i namjeravao, da ih izda pod naslovom Bibliotheca Veronensis manuscripta, koja je imala da u koječemu ispravi i popuni Mabillona. Od svega toga izdao je samo neke dijelove u raznim svojim spisima. U paleografsku literaturu idu njegovo izdanje Cassiodoriusa, Istoria Diplomatica, Verona illustrata i Istoria Teologica. Od svih Maffeijevih paleografskih razmatranja najznamenitije je ono o nacionalnim pismima. Nema, ustvrdio je on, više pisama, koja bi bila tvorevine pojedinih naroda i koja bi stajala o bok latinskome. Postoji samo jedno i to latinsko pismo, koje kod pojedinih naroda poprima razne oblike. Svugdje je samo rimsko pismo u svojim trima oblicima, majuskuli, minuskuli i kurzivi. Prema tome, u kojem odnošaju stoji jedan narod prema kulturi, stoji i prema rimskom pismu.

Kao u Veroni, tako se i u Würzburgu, u Njemačkoj otkrilo nekoliko rukopisa iz 8. i 9. stoljeća, kojima se bijaše zametnuo trag. Zasluga za to ide u prvom redu würzburgškog biskupskog bibliotekara i historiografa Johana Georga Eckharta (1664.—1730.). Dok se s ovim rukopisima u početku nije učinilo ništa drugo osim toga, da ih se popisalo i opisalo, izradio je, na njihovoj osnovi, Johan Georg Bessel (1672.—1749.), kad je stupio u donjoaustrijski samostan Göttweih i poprimio ime Godefredus, za prvu svesku svog djela Chronicon Gotwicense dva važna paleografsko-diplomatička poglavlja, prvi De codicibus manuscriptis a drugi De diplomatibus imperatorum ac regum Germaniae. Bessel ide tragom za Mabillonom, proširuje njegova razmatranja na područje kraljevskih isprava i daje novog gradiva za prosuđivanje pisma knjiga.

U Njemačkoj je na polju paleografije proučavanje odjelitih pitanja, kao na pr. kratica u nekim stalnim rukopisima, preotimalo maha nad izrađivanjem zaokruženih sistema. Ali u ovo su doba sistemi vrijedili kud i kamo više od detaljnih studija. Jedan velik sistem dala je opet Francuska. To je djelo: Nouveau traité de diplomatique par deux Religieux Bénédictins de la Congrégation de S. Maur, izašlo u Parizu u šest knjiga 1750.—1765. Čedni auktori, koji su sakrili svoje ime, jesu Tassin i

Toustain (Tassinus i Tustinus). Na njemački jezik preveli su ovo djelo J. Chr. Adelung i Ant. Rudolph pod naslovom: Neues Lehrgebäude der Diplomatik 1759.—1769. Ovo je djelo baza svim kasnijim sistematskim prikazivanjima latinske paleografije, u prvom redu djelima Chr. Gatterer, Elementa artis diplomaticae universalis (1765,) i Wailly Eléments de Paléographie (1838.). Tassin i Toustain nastojali su, da Mabillonovu nauku dignu na najviši stepen, da ondje, gdje se napredak paleografije bijaše od njega udaljio, naprave neki kompromis. Takav je kompromis trebalo napraviti najprije s Maffeijem. Nouveau traité dalo je nove paleografske nazive kao: Capitalis, Uncialis, Semiuncialis, Cursiva, Minuscula. Iz ovih vrsta pisma nastala su nacionalna pisma, koja žive u Španjolskoj, Engleskoj, Francuskoj i Italiji.

Napredak paleografije ovisan je sada od raznih faktora; u prvom redu od otkrića novog materijala u arhivima i bibliotekama, od pronađenih voščanih tablica, papira i palimpsesta, a naročito od pomoći, koju joj je pružila fotografija. Na olakšanom i što savršenijem načinu reprodukcije osniva se velik napredak paleografije u XIX. stoljeću. Sad se materijal mogao pregledati u skoro čitavom svom opsegu, na što Maurinci nijesu mogli da pomišljaju. Oni su rabili samo bakroreze. Na početku XIX. stoljeća dolaze u uporabu litografija i hromolitografija a tridesetih godina već fotografija. Sad se u paleografske svrhe rabi fotolitografija, fotocinkografija, fototipija i fotogravira. Ove dvije zadnje daju najsavršenju sliku i pisma i predmeta, na kome je pismo sačuvano.

Osim usavršene reprodukcije, pomogla je paleografiji njezina praktična upotreba. Ona je postala nauka, pomoću koje je trebalo raditi u svagdanjem životu. God. 1821. osnovana je u Parizu

École des Chartes u svrhu da odgaja strukovne arhivare i bibliotekare, ali koja prati, podupire i kontrolira svaki rad na polju paleografije, diplomatike, kronologije, arhivistike i t. d. Od publikacija ove škole treba istaknuti: Recueil de Facsimiles à l'usage de l'École des Chartes, Album paléographique ou Recueil de documents relatifs à l'histoire et à la litterature nationales pa njezin organ Bibliothèque de l'École des Chartes. S ovim zavodom stoje u vezi dvije veoma važne paleografske publikacije: Bastard, Peintures et ornements des manuscrits i Silvestre, Paléographie univeselle. Rad ovog zavoda podupiru i drugi francuski zavodi, u prvom redu Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, Ecole pratique des Hautes Etudes i Bibliothèque Nationale. Ova je zadnja na polju paleografije postala znamenita radom svoga upravitelja Leopolda Delisle, koji je izdao dragocjeno djelo Cabinet des manuscrits de la Bibliothèque Nationale (1869.—1881.). Francuska i njezini zavodi stoje na širokom stanovištu, da paleografski rad bude uvijek što moguće savršen, da se ne radi samo na osnovi pisma nego i na osnovi nauke o rukopisima, da se crta postanak i život pojedinih rukopisa do najvećih tančina.

U Italiji je Maffeijev rad nastavio Ambrogio Fumagalli svojim djelom Delle istituzioni diplomatiche (1802.) pa Gaetano Marini svojim Papiri diplomatici (1805.). U drugoj polovici XIX. stoljeća započeo je ozbiljan paleografsko-diplomatički rad u raznim mjestima, u prvom redu u Monte Cassino, Fiorenci, Rimu i Turinu. Fratri u Monte Cassino, naročito Luigi Tosti, razvili su veoma veliku djelatnost na polju svojih rukopisa, kako pokazuju djela: I codici e le arti a Montecassino, započeto od Ca-

ravite god. 1869., pa Bibliotheca Casinensis od god. 1873., te poznato djelo Don Oderisio Piscicelli-Taeggi, Paleografia Artistica di Montecassino, izašla god. 1876.—1882. U Firenci bi god. 1857. kod državnog arhiva (»Archivio Centrale di Stato«) osnovana »Scuola di paleografia e diplomatica«, na kojoj je radio Cesare Paoli, auktor udžbenika Programma scolastico di paleografia latina e diplomatica. (1. izdanje 1883., treće 1901.). Ovo djelo upotpunjuje sada Luigi Schiaparelli svojom knjigom La scrittura latina nel l'età romana. (Auxilia ad res italicas medii aevi exquirendas in usum scholarum instructa et collecta, Br. 1. Como 1921.). Cesare Paoli i Girolamo Vitelli izdadoše god. 1884.—1897. svoju Collezione Fiorentina di fac-simili greci e latini. Na sveučilištu u Rimu osnovao je paleografsku školu romanist Ernesto Monaci i izdao god. 1881.—1892. svoje Facsimili di antichi manoscritti per uso della scuola di filologia neolatina po uzoru francuskog djela Les plus anciens monuments de la langue française, publiés avec un commentaire philologique par Gaston Paris, Paris 1875. Osobito je dragocjena i za naše potrebe veoma važna Monacieva zbirka reprodukcija rukopisa i isprava, koju izdaje u svom Archivio paleografico italiano, koji je počeo izlaziti god. 1884. i nastavljen, i poslije Monacijeve smrti, sve do god. 1924. God. 1898. izdao je Monaci svoje Esempi di scrittura latina del sec. I di Cristo al XVIII.

Za pape Lava XIII. bi osnovana u Rimu Pontificia Scuola Vaticana, čiji je upravitelj Franjo Ehrle dao vrlo dragocjenih uputa za čuvanje i konserviranje rukopisa a njegov saradnik

Mercati u svojoj periodičnoj publikaciji Studi e Testi lijepih priloga za paleografiju i diplomatiku. U Turinu je god. 1899. grof Cipolla počeo da izdaje svoja Monumenta paleographica sacra.

Središta paleografskog rada u Engleskoj su Britski Muzej i sveučilištne knjižnice u Oxfordu i Cambridgeu. Glavna engleska paleografska djela jesu: Charles O'Conor, Rerum Hibernicarum Scriptores veteres (1814.), J. O. Westwood, Palaeographia sacra pictoria (1843.—1845.) i Facsimiles of the Miniatures and Ornaments of Anglo-Saxon and Irish Manuscripts (1868.) a naročito publikacije internacionalnog naučenjačkog udruženja Palaeographical Society, osnovanog godine 1873. Priručnik latinske i grčke paleografije dao je Edward Maunde Thompson svojim Handbook of Greek and Latin Palaeography (Prvo izdanje 1893., drugo 1894.).

Glavna paleografska djela, koja je dala Španjolska jesu: Andrés Merino de Jesu-Christo, Escuela paleographia ó de leer letras antiguas desde la entrada de los Godos en España hasta nuestros tiempos (1780.), Jesus Muñoz y Rivero, Manual de Paleografia diplomática espanola de los siglos XII. al XVII. (1880.) i Paleografia visigoda (1881.).

U Njemačkoj i Austriji kreće se paleografsko-diplomatički rad oko dva zavoda, Monumenta Germaniae historica i Institut für österreichische Geschichtsforschung. Ovaj zadnji donosi u svom organu Mitteilungen des Institus für österreichische Geschichtsforschung mnoge vrlo dobre studije, priloge izvještaje i t. d. W. Wattenbach (1819.—1897.) poznat je po svo-

jim djelima Anleitung zur lateinischen Paläographie, i Das Schriftwesen im Mittelalter, W. Arndt po svojim Schrifttafeln zur Erlernung der lateinischen Paläographie. Theodor von Sickel (1826.—1908.), osnivač bečke škole, izdao je god. 1858.—1882. svoja Monumenta Graphica medii aevi ex archivis et bibliothecis imperii Austriaci collecta, Anton Chroust svoja Monumenta palaeographica (1900.—1917.). Zbirka Aloysa Meistera Grundriss der Geschichtswissenschaft ima zaokruženih prikaza paleografije i diplomatike. Njoj o bok stoji vrlo lijepo djelo Fr. Steffens, Schrifttafeln zur lateinischen Paläographie, drugo izdanje 1903.

Paleografski rad u Čeha započeo je A. Voigt svojom studijom Untersuchung über die Einführung, den Gebrauch und die Abänderung der Buchstaben und des Schreibens in Böhmen (Abhandlungen einer Privatgesellschaft in Böhmen. Prag 1775.). Gustav Friedrich izdao je god. 1898. svoju Učebná kniha palaeografie latinské a god. 1904. svoja Monumenta palaeographica Bohemiae et Moraviae. Po uzoru bečkog instituta i pariške Ecole des Chartes osnovana je u Pragu Archivní Škola, koja je svoje djelovanje započela školskom godinom 1919. do 1920. a god. 1923. počela da izdaje svoj organ Časopis archivní školy. Kao osobit napredak u organizaciji prema drugim sličnim zavodima, treba istaknuti, da ova škola, računajući s potrebama arhivalnih činovnika, koje hoće da odgaja, naročitu pažnju posvećuje paleografiji novijih vremena.

Glavna poljska paleografska publikacija je S. Krzyžanovsky Monumenta Poloniae palaeographica 1907.—1910. U Rusiji se mnogo više radilo na grčkim i slavenskim rukopisima nego na latinskim. Koliko je meni poznato, izašao je god. 1910. u Petrogradu neki opis latinskih rukopisa, koji se citira kao: A. Staerk, Les manuscrits latins du V. au XIII. siècle conservés à la Bibliothèque Impériale de Saint-Petersbourg. U jednom drugom zborniku reprodukcija rukopisa carske petrogradske biblioteke, izdanom god. 1914., ima, uz veći broj slavenskih i grčkih, i nekoliko latinskih.

Kod nas se do sada više pažnje posvetilo ispravama nego rukopisima, ali i ispravama više obzirom na njihovo historijsko nego na paleografsko-diplomatičko značenje. Kao paleografski radovi mogu se spomenuti: V. Zanić, O paleografiji sredovječnoj latinskoj. (Izvještaj gimnazije u Senju za god. 1883.—1884.); V. Novak, Scriptura Beneventana s osobitim obzirom na tip dalmatinske Beneventane (1920.) i Evangelium Spalatense (I. prilog Vjesniku za arheologiju i historiju dalmatinsku god. 1923.).

* * *

Povijest latinske paleografije prikazana je u ovom nacrtu nešto opširnije nego u drugim udžbenicima, a kadšto i u priručnicima. To je učinjeno s dva razloga. Prvo: kadgod imamo posla s nekom vrstom latinskog pisma, treba da sasvijem tačno ustanovimo, koliko je do sada ispitano. Ne samo u glavnoj paleografskoj literaturi, nego i u djelima manje vrijednosti, mogu se naći dragocjeni podaci o jednom ili drugom rukopisu, koji nam može poslužiti kao paralela. Drugo: kako su naši radovi na polju paleografije tek u zametku, svaki napredak ove nauke treba da koraca u duhu internacionalne literature. Po mom mnijenju najprije bi tre-

balo, po primjeru spomenutog Delisleovog Cabinet des manuscrits, izraditi što moguće tačniji popis i opis rukopisa, koji se čuvaju u našim arhivima, knjižnicama i ostalim zavodima.

3. Pojam pisma.

Latinska paleografija, nauka o latinskom pismu, ne treba da se upušta u pobliže razmatranje mnogih i kadšto zapletenih pitanja o postanku i razvoju pisma uopće. Dosta joj je ako, i samo sa nekoliko riječi, odredi pojam i značenje pisma. Ona zna, da pismo nije samo tvorevina kulture, nego i jedan od glavnih razloga njezina napretka. Od jednoga naroda prelazi pismo k drugome, od jednog jezika na drugi. Primjenjivanjem pisma, koje služi jednom jeziku, drugome, poprima nove oblike prema zvukovima ovog drugog jezika i prema umjetničkom osjećaju naroda, koji njim govori. Isto je tako znamenit prelaz pisma sa jednog predmeta, na kome je fiksirano, na drugi. Predmet djeluje na oblik slova; od njega je često ovisno, kad će se povući ravna crta a kad kriva. Napokon odlučuje i težnja k što bržem pisanju, koja dovodi do toga, da se četverouglati oblici slova zamijenjuju više ili manje okruglim.

I Grci i Rimljani sjećali su se vremena, kad nijesu znali za pismo i bijahu potpuno svijesni, da im je došlo sa strane. I za njih je preuzimanje pisma značilo isto, što i preuzimanje kulture i sarađivanje na kulturi. Po govoru se razlikuje čovjek od životinje a po pismu se razlikuje kulturan čovjek od barbara. Govor i pismo idu jedan uz drugi, ali nikad ne može da jedan nadomjesti drugi. Saobraćaju među ljudima pomaže pismo bolje od govora. Preko njega se spoznaje predavaju ne samo savremenicima nego i budućim pokoljenjima. Pismo spaja jedan dio svijeta s drugim, jedno pokoljenje s drugim, staro doba s novim, prošlost sa sadašnjošću. Pomoću njega postaje djelovanje pojedinaca zajedničkim dobrom.

Ali, i ako je pismo u neku ruku naš svagdanji kruh, nije lako dati njegovu pravu definiciju. Najprikladnije će bit ono, što je rekao grčki paleograf Gardthausen, da je slika govora i poput njega sredstvo za međusobno sporazumljivanje. U ovu su svrhu i nastali znakovi za pojedina pisma, kojih ima vrlo mnogo.

4. Kulturno značenje latinskog pisma.

Latinsko pismo, kao slika latinskog jezika, ima u početku isto kulturno značenje, koje i latinski jezik, ali kasnije još mnogo veće. Do toga nije došlo na nikakav vještački način, nego izričito s historijskih razloga. Pojam o kakvom univerzalnom, svjetskom jeziku, kakav bi se htio izgraditi u našim danima, uzaludno je tražiti u staro doba. Historijski razvoj prilika nije dopustio, da o tome nikne ni bilo kakva teorija. Svjetskim jezikom i svjetskim pismom mogao je da postane jedan jezik i jedno pismo samo onda, ako im pogoduju historijske prilike. Ovakav jezik i ovakovo pismo treba na jednoj strani, da se visoko dignu iznad ostalih jezika i pisama, a na drugoj, da idu dalje od nacionalnih granica. I prije, kao i sada, bilo je jezika i pisama, koji su živjeli i izvan svoje uže domovine.

U staro doba postojahu samo dva svjetska jezika i dva svjetska pisma u pravom smislu riječi. To su grčki i latinski. Sa stanovišta modernog naziranja, mogu se svjetskim jezicima označiti još i starobabilonski i aramejski. Za aramejsko pismo važna je činjenica, da mu je jednostavniji sistem znakova za fiksiranje riječi dao prednost nad zapletenijim egipatskim. Aramejsko se pismo rabilo kasnije za pisanje perzijskoga jezika. Grčki je jezik prodro u zapadni svijet i postao jezikom naobraže-

nih slojeva od prilike onako, kao i francuski u Rusiji u doba Petra Velikoga i Katarine II. Naprotiv je latinski jezik u grčkom svijetu bio ograničen na službeni i upravni život. Tako je moglo grčko pismo da dođe do mnogo većeg upliva u latinskom svijetu, nego latinsko u grčkom. Ova činjenica jasno pokazuje, da jedan nov jezik i jedno novo pismo mogu uspješno da djeluju samo u onim krajevima, gdje ne nađu ranijeg ravnopravnog suparnika.

Vrlo povoljne prilike za latinski jezik i latinsko pismo nastupiše u zemljama okolo Sredozemnoga mora, kad su dospjele pod Imperium Romanum, i kad su, pod njegovim gospodstvom, doprle na veoma visok stepen blagostanja. Tu nije bilo nikakvog ranijeg njima ravnog suparnika. Podjela rimskog carstva u dvije polovice god. 395. podijelila je i uloge grčkom i latinskom jeziku i njihovim pismima, i povukla između njih granicu. Svaki je mogao da gospoduje na svom području a u blizini granice bilo je uzajamnih uplivisanja. Kako ta granica ide baš kroz naše područje, tako je, razumljivo, da se ovdje osjeća djelovanje i s jedne i s druge strane i na pismo i na sve ono, što je s pismom u vezi.

Pismo ne živi nigdje i nikada samo od sebe, nego uvijek u uskoj vezi s književnošću i književnom jezikom. Ali književan jezik nije nikada normalan jezik, t. j. jezik, koji bi nastao stapanjem raznih dialektičkih elemenata u jednu cjelinu. Podlogom mu je uvijek samo jedno narječje, koje prima u se elemente drugih, u prvom redu najbližih i najsrodnijih narječja. Ako je jezik i pismo ovog narječja u skladu s političkim težištem, onda književan jezik i književno pismo postaju oficijelnim. Dolazi li politička snaga do značenja i izvan nacionalnih i državnih granica, onda književan jezik i njegovo pismo poprimaju diplomatska obilježja.

Za latinski jezik i latinsko pismo prilike bijahu povoljne u svakom smislu. Kad je došao u vezu s grčkim, ne stajaše na najnižem stepenu svog razvoja, nego na jednom mnogo višem. Poprimanje grčkih elemenata u svoj idiom nije značilo opadanje, nego napredovanje. Kad je latinsko pismo pozajmilo u grčkog ono, što mu je trebalo, onda je i bilo gotovo, da postane svjetskim pismom zapadnog svijeta, kao što bijaše grčko pismo svjetskim istočnog.

Kad je za seobe naroda nestalo rimskog carstva, nije nestalo njegova jezika, kulture a ni pisma. Latinskim pismom pišu novi narodi i rabe ga nove državne tvorevine. Sad živi u Europi i izvan nje u svim zemljama i kod svih naroda, gdjegod je doprla kultura. Latinskoj universalnosti u srednjem vijeku pomaže crkva. Universalnost pisma ide dalje od universalnosti jezika. Njim se služe pojedini narodi i za potrebe svojih nacionalnih jezika i ništa ih ne priječi, da u latinsko pismo, koje im je došlo sa strane, unesu neke nove, svoje nianse. Na istoku nema takva šta. Grčko pismo živi dalje samo ondje, gdje živi bizantinski duh, crkva i njezina književnost. Ali na području grčkog pisma mogu da postanu nova pisma mnogo lakše nego na području latinskoga. Postanak glagolice i ćirilice na zapadu ne da se ni zamisliti. Ali, ako se za potrebe novih jezika u latinsko pismo unesu kakvi novi elementi, ne znači ni izdaleka ono, što je značilo unašanje slova j u ćirilicu sa strane Vuka Karadžića.

DRUGI DIO.

1. Rukopisi. Voščane tablice.

Razmatranje pisma traži poznavanje onih predmeta, na kojima je pismo sačuvano. Paleografija se, prema onome što je rečeno u prvom dijelu

§ 1., može ograničiti samo na neke predmete. U prvom redu treba da se upozna s rukopisima. Rukopis je jedna ispisana knjiga, ili barem njezin veći dio, svakako neki dulji pisani sastavak, u opreci prema ispravi, kraćem pismenom sastavku i svjedočanstvu o događajima pravne naravi. Naša riječ rukopis odgovara latinskoj liber manuscriptus, francuskoj manuscrit, talijanskoj manoscritto, njemačkoj Handschrift. Jasno je, da je latinski naziv izvor svim ostalima.

U staro se doba pisalo na raznim predmetima, na zlatu, olovu, kamenu i t. d. a uporabe ovih i sličnih predmeta za pisanje nije sasvijem nestalo sve do XV. stoljeća. U ovakove se predmete ubilježavalo i u novije doba čak i veoma važne historičke i diplomatske događaje. Sam se Mabillon začudio tome, koliko se mnogih i raznih predmeta rabilo za pisanje. On kaže: »Mirum vero est, quam varia ac multiplex apud antiquos fuerit materia, in qua olim excepta scriptura est« (De re diplomatica, str. 31.). Ali ipak, u razmjeru prema tvorevinama iz životinjske kože i biljka, bijaše upotreba ovih predmeta vrlo ograničena. Za paleografiju su od važnosti u prvom redu oni predmeti, koji su se mnogo rabili za pisanje, a to su: papirus, pergamena i papir. Drugi dolaze u obzir samo kao prelazni predmeti k ovim prvima.

Prelaz od tvrdih predmeta k mekanima tvore voščane tablice, koje u nekoj mjeri imaju svojstva i prvih i drugih. To bijahu drvene, kadikad i koščane, ploče, na kojima je jedna strana bila pokrivena voskom, koji bi se u nekim slučajevima i bojadisao, a po kome bi se pisalo držalom, nazvanim stilus ili graphium. Kad bi se više ovakovih tablica spojilo skupa i vezalo vrpcom, nastao bi codex ili caudex, prvi zametak kasnijoj knjizi. Ovaj naziv nije nestao iz uporabe ni onda, kad se na voščane tablice sasvijem zaboravilo.

Same tablice nazivahu Grci: δέλτος, δελτίον, δελτίδιον, πτυκτίον, πυκτίον, πίναξ, πινακίς a Rimljani tabulae, tabelae, cerae. Kodeks sastavljen od dvije tablice zvaše se diptycha, od tri triptycha pa tako dalje. Najobičniji kodeksi bijahu triptycha. Voščane su se tablice rabile u staro doba za račune, razne sastavke, pismene vježbe, pa čak i za pisma i isprave. Njihova je uporaba potrajala i u srednjem vijeku a u literaturi ima spomena, da su se rabile i u novije doba. Da su mogle da tako dugo ostanu u uporabi, razlog je u tome, što se s njih lako moglo izbrisati ono, što bijaše prije napisano pa po njima opet pisati. Iz najstarijih vremena sačuvalo ih se vrlo malo; najstarije potječu iz egipatskih grobova, iz kuće L. Ceciliusa Jucundusa u Pompejima i iz Sedmogradskih rudnika. Od srednjevjekovnih su na glasu računi francuskih kraljeva Ljudevita IX. (1256.—1257.), Filipa III. (1282. do 1286.), Filipa IV. (1301.—1308.) pa iz XIV. stoljeća knjige za računanje i ubilježavanje nekih njemačkih gradova.

Rimljani su kadikad za voščane tablice mjesto drveta rabili slonovu kost. Slične izradbe, dokaz velikog bogatstva, nalazile su se u riznicama bogatih srednjevjekovnih crkava, pa su, kad bijahu namijenjene nabožnim ciljevima, nosile na sebi imena dobročinitelja ili crkvenih dostojanstvenika.

2. Papirus.

Kad je u VII. stoljeću pr. Kr. došlo do življih trgovačkih veza između Grčke i Egipta, došao je kao predmet za pisanje u uporabu papirus, vrlo prikladan i jeftin predmet, za koji se u Egiptu znalo već od veoma davnih vremena. Priređivan je iz biljke Cyperus papyrus, koja raste u plitkoj vodi, u barama i uz obale u Africi, Siriji, Palestini, pa i u Siciliji i Kalabriji. Negda je osobito cvala u dolinama Nila, ali je dandanas sasvi-

jem nestala. Na Siciliju donesoše je Arapi nešto prije X. stoljeća, gdje se i danas nalazi u divljem stanju. U doba Herodota, u V. stoljeću, rabio se svugdje po Grčkoj papirus za pisanje; Herodotu udara u oči, što barbarski narodi rabe kože. Kako se ova biljka priređivala za pisanje, opisuje Plinije u svom djelu *Naturalis historia* XIII., 11—13, ali ne sasvijem jasno. Po njemu bi se donji dijelovi biljke rezali u tanke slojeve, nazvane *philyrae*, i to po dužini. Ovi bi se dijelovi dodavali jedan drugome, kvasili vodom, pa bi tako nastao neki tanak sloj, nazvan *scheda*. Na ovaj bi se sloj položio drugi u obratnom smjeru od prvoga i tako bi nastao list, nazvan *plagula*. Više takovih listova, osušenih na suncu, spajalo se skupa u valjke, *scapus*, koji bi se puštali u promet. Valjak ne bi nikada obuhvatao više od dvadeset listova. Plinije zna za osam vrsti ovakovih tvorevina iz papirusa. Kao najbolje bijahu na glasu: *charta hieratica* i *amphitheatrica*, kasnije *Augustea regia*, *Liviana* i *Claudia*.

Da se papirus rabio u Egiptu u vrlo staro doba, pokazuje jedan ostatak napisan u doba pete dinastije Faraona, t. j. 2000. god. prije Isukrsta, koji se sada čuva u Parizu. Najstariji primjeri grčkog pisma na papirusu nađeni su u Egiptu a potječu iz III. stoljeća pr. Kr. Kad su došli u uporabu drugi predmeti, papirus je počeo da uzmiče, ali se u IX. stoljeću još dosta rabi. Deseto je stoljeće doba, kad ga ima uvijek manje. Fragmenti, pronađeni u Herkulanumu, a koji sadržavaju spise filozofa epikurejske škole, najstariji su primjeri latinskog pisma na papirusu.

Dok je Egipat bio rimska pokrajina, a i nešto kasnije, dok ga okolo polovice VII. stoljeća ne osvojiše Arapi, papirus se proizvađao u obilnoj količini. Nije vjerojatno, da se proizvađao i u drugim zemljama, i ako se spominje, da je i u Rimu, u

doba careva, bilo tvornica papirusa. Vjerojatnije je, da to bijahu samo trgovine i spremišta egipatskog. Oko god. 1050., radi čestih suša, bolesti i glada, egipatski je proizvod papirusa sasvijem prestao. Neko se doba, okolo X. stoljeća, izrađivao i u Palermu na Siciliji, ali ovaj sicilijanski papirus nema u književnom životu skoro nikakva značenja.

Latinski sastavci na papirusu zaostaju svojim brojem kud i kamo za grčkim i istočnim; tome je razlog, što u Egiptu latinski jezik nije u službenom i poslovnom životu imao ono značenje, koje je imao grčki. Srednji je vijek ostavio veoma malo rukopisa napisanih na papirusu; oni koji su, i u koliko su sačuvani, potječu iz dobe od VI. do X. stoljeća. Naprotiv isprava ima mnogo više. Papirus su rabili langobardski i istočnogotski kraljevi, pa kancelarija merovinških kraljeva u Francuskoj a naročito papska u Italiji. Ova ga zadnja rabi sve do konca 10. stoljeća. Njezinoj konservativnosti nije smetalo, što je trebalo da ovaj predmet kupuje u tuđini i kod neprijatelja kršćanstva.

3. Pergamena.

U desetom je stoljeću smrtan udarac papirusu zadao papir, ali se mnogo prije toga kao predmet za pisanje rabila *pergamena*, predmet izričitog srednjevjekovnog karaktera. Kao predmeti za pisanje rabile su se životinjske kože i u najdavnijim vremenima; Herodot ih zove διφτέραι i kaže, da su za nje znali i jonski Grci. Ako ime ovog predmeta, περγαμηνή *charta pergamena*, upućuje na središte duševnog života, na grad Pergamon, to se odatle smije izvesti samo to, da je prerađivanje životinjske kože u predmet za pisanje dostiglo ovdje visok stepen savršenstva i ovaj grad, na glasu sa svoje *membrana Pergamena*, postao glavno tržište ovog predmeta.

Pergamena se na jednoj strani imala boriti protiv starijih predmeta, voščanih tablica i papi-

rusa, a na drugoj protiv mladog papira, i ova se njezina borba za prvenstvo razmahala osobito u IV., VII. i XIII. stoljeću. Za doba prije četvrtog stoljeća, iz kojeg nema sačuvanih spomenika, mogu da pomognu neke književne vijesti. Spominje se, da su na ovom predmetu, διφτέρα *membrana*, bila ispisana djela Homera, Vergila, Cicerona, Livija i Ovida. U svoje prvo doba pergamena bijaše skup predmet, pa je njezina visoka cijena stajala na putu njezinom širenju. Ali doskora su se pokazale sve njezine probitačnosti, kao sposobnost dugog trajanja, lakše slaganje u kodekse, lakša dobava i uporaba prednje i stražnje strane. Ove su se probitačnosti opazile veoma rano. Iz pergamene bijaše izrađen *Codex Gregorianus*, koji je postao okolo god. 295., ali se nije sačuvao. Na pergameni bijahu ispisana mnoga djela literarno-historijske, pravne i nabožne sadržine. U IV. stoljeću pergamena preotimlje maha na svakom književnom polju i živi uporedo s papirusom. Kod isprava je ovaj njezin napredak išao laganije; ovdje je trebalo rabiti papirus još nekoliko stoljeća, jer je to bila neka vrst pravne norme. Ali i kod isprava istiskuje pergamena papirus već u VII. a naročito u VIII. stoljeću. Glavnu su riječ imali praktični razlozi. Francuska, najudaljenija zemlja od arapskih trgovačkih središta, bijaše najprva, koja je prestala da se drži tradicionalne uporabe papirusa za isprave. Pergamenu rabi merovinška kancelarija već prije konca VII. stoljeća. Za njom se povađa Italija, ali samo u iznimnim slučajevima. Rimska se kurija konačno odlučila za pergamenu tek u XI. stoljeću a privatne se isprave pišu na papirusu sve do polovice IX., kad i privatna isprava na pergameni već odavna nije bila ništa neobična. Na svaki način, u VIII. stoljeću pergamena bijaše običan predmet za pisanje knjiga i isprava i takovim ostaje sve do konca XIII. stoljeća, do onog vremena, kad papir izazivlje novih promjena.

Kako su se kože prerađivale u pergamenu, razabire se iz naročitih uputa za ovaj posao. Jedna takova uputa potječe već iz VIII. stoljeća. Ljudima, koji su je rabili u kasnije doba, nije više sasvijem odgovarala, pa su u dodacima koješta mijenjali i dodavali. Kože bi se položile u neku rastopinu klaka i vode i u njoj bi ostale nekoliko dana, da se dlake mogu što lakše odstraniti. Kad su bile sasvijem čiste, postavile bi se u neki okvir, da se rastegnu i osuše. Najviše su se rabile kozje, bravlje, janjeće i teleće kože. U Italiji se najviše rabila bravlja, a u Njemačkoj teleća koža. Sredovječni naziv *charta teutonica* ne označuje samo vrst kože, nego i način priređivanja pergamene. Njemačka je pergamena jednako glatka na prednjoj kao i na stražnjoj strani, dok talijanska nije. Ova je pak tanja od njemačke. Za paleografiju znači ovaj momenat prilično mnogo, jer može da pomogne u onim slučajevima, kad treba odrediti, gdje je postao neki pisani spomenik.

Kad je neku knjigu trebalo raskošno opremiti, dala se pergamena prikladno prirediti. Često se bojadisala, najčešće crvenom, ali kadšto i drugim bojama. Po ovoj bi se bojadisanoj pergameni rado pisalo zlatnom ili srebrnom tintom. Spominje se, da je ovako sjajno opremljenih rukopisa bilo već u trećem stoljeću; od onih, koji se sačuvaše, najstariji potječu iz šestog stoljeća. Navike bojadisanja pergamene nestaje u XI., ali je i dalje ostao običaj, da se zlatna pismena pišu po bijeloj pergameni.

U slučajevima, kad je u srednjem vijeku bilo malo predmeta za pisanje i kad bijahu skupi, onda bi se, raznim postupcima, sa pergamene odstranili oni pismeni sastavci, koji se na njoj nalazahu, ili barem učinili nevidljivima, pa bi se iznova pisalo. Tako su postali oni pisani spomenici, koji se zovu *palimpsesti*, latinski *codex rescriptus*. Od toga, na koji bi se način odstranio prvi tekst i

je li se u tom poslu ulagalo više ili manje truda i vještine, ovisi, koliko se danas još može razabrati. U novije se doba pomoću kojekakvih kemijskih srestava postiglo na ovom polju lijepih rezultata, ali ima dosta slučajeva, da su povodom samih postupaka, sami spomenici nastradali. Ovakovim se postupcima već u XVIII. stoljeću otkrio jedan ulomak iz 91. Livijeve knjige pa kasnije Ulfilov prijevod sv. pisma, neki ostaci Ciceronovih govora i intitucije Gaiusa. Palimpsesti nijesu ograničeni samo na kodekse; među njima ima i isprava.

Kad je papir prodro u javan život, pergamena je morala da uzmiče. Ali pergamene nije nestalo najedamput. Naprotiv, baš radi ovog novog predmeta, poskočila je u svojoj cijeni i bila cijenjena mnogo više nego prije. Kad je knjigama i ispravama trebalo zajamčiti neko dugo trajanje, uzela bi se pergamena. U uporabi je ostala sve do najnovijih vremena.

4. Papir.

Papiru, njegovu postanku, razvoju i načinu izrađivanja poklonjeno je u zadnje doba mnogo pažnje. Kad su se pronašli mnogi dokumenti, kad su se za njegovo što tačnije ispitivanje spojile metode prirodnih znanosti i historije onda su mnogi stariji nazori izgubili svaku cijenu a rezultati novijih istraživanja bili tako bogati, da će se njima moć dodati još samo po koja malenkost. Na jednoj se strani dokazalo, da papir, izrađen od samog surovog pamuka, tako zvana charta bombycina, nije nikada postojao, a na drugoj, da pravljenje papira iz krpa nije započelo u doba između XI. i XIV. stoljeća i da tome poslu nijesu udarili prvi temelj ni Nijemci a ni koji drugi kulturan narod. Napokon se dokazalo, da pravljenje papira u zapadnim zemljama stoji u uskoj vezi s tim poslom u istočnim, gdje i treba tražiti papiru prve zametke.

Ovaj najrašireniji predmet za pisanje u našim danima ima svoj početak u Kini i to okolo godine 105. posl. Kr., kad je jedan kineški ministar poljodjelstva pronašao način, kako da ga se izrađuje. Najstariji poznati kineški papiri, istočnoturkestanski, potječu iz IV. stoljeća. Kao prve surovine za izrađivanje papira služile su Kinezima niti raznih dikotilnih biljka, koje su se mehaničkim putem, pomoću sadre i đelatine a kasnije škroba, pretvarale u papirnu masu. Od ovog prvog načina rada prešli su Kinezi, a ne, kako se prije mislilo, Arapi, na drugi, na izradnju papira iz krpa. Ovako se radilo već u IV. stoljeću, ako ne i prije. Prvo izrađivanje papira spaja skupa jedan i drugi način rada; glavni njegov dio bijahu niti od kore stabala a sporedan masa, koju bi dale krpe.

Tajnu o pravljenju papira Kinezi su dugo i pažljivo čuvali. Ali kad su mnogi kineški zarobljenici god. 751. došli pod vlast kalifa, bilo je među njima nekih, koji su bili vješti tom poslu, pa su taj svoj obrt vršili u Samarkandu pod državnim nadzorom. To bijaše momenat, kad se papir stao širiti po čitavom svijetu. Arapi naučiše od njih taj zanat, počeše sami praviti papir već god. 752. a god. 794. podigoše u Bagdadu veliku tvornicu. Ali oni pođoše nešto dalje od Kineza, kad za pravljenje papira stadoše rabiti kojekakve ostatke neuporabivih odijela, mreža, i drugih tkanina. Ekspanzivna snaga arapske države donijela je papir u mnoge zapadne zemlje, naročito u Bizant, Španiju i Italiju. Grčkih rukopisa na papiru ima iz X. stoljeća, latinskih, kao i rukopisa drugih jezika, tek iz XIII. Za manje, u prvom redu poslovne sastavke, rabio se papir već prije.

Arapi su ovaj novi predmet za pisanje zvali kaghad, kaghid ili wárak. Zapadni svijet nije preuzeo ove nazive, nego je taj novi predmet okrstio starim imenom papirusa, pa kaže charta papyri. Prve tvornice papira podignute su u

Italiji u XIII. stoljeću, najprije u Bolonji a onda u Fabrianu. Od tada pa za mnogo vremena slovili su Talijani kao najbolji izrađivači papira i kao njegovi najvještiji trgovci. U XIV. stoljeću dospio je papir preko Francuske i Flandrije u Njemačku; prva je tvornica podignuta god. 1320. u blizini Mainza. Malo kasnije podigoše se druge u Nürnbergu i Regensburgu. Prije toga dobivala je Njemačka papir iz Milana, Venecije, Francuske i Burgundije.

U javnim i privatnim kancelarijama počeo je papir da zamjenjuje pergamenu već u drugoj polovici XIV. stoljeća, a u XV. došao je na prvo mjesto. Najprije ga se rabilo za one isprave, koje ne imahu svečana obilježja, ali, kad je pravljenje papira došlo na visok stepen savršenstva, nestaje ovog ograničenja. U kasnijem srednjem vijeku ulagali su se u papir tvornički ili zaštitni znakovi, nazvani filigrani. Izmislili su ih, ili barem prikladno udesili, Talijani. Ovi znakovi mogu da pomognu u onim slučajevima, kad treba pratiti historiju pojedinih rukopisa. U te iste svrhe pomaže i tačno poznavanje vrsti papira. Glavno djelo o filigramima je: C. M. Briquet, Les filigranes. Dictionnaire historique des marques du papier. Paris 1907.

5. Mastila i oruđa za pisanje.

U svako se doba najviše pisalo crnim mastilom, crnilom. Mastilo se obično zove atramentum. Plinije razlikuje atramentum librarium, crnilo za pisanje od tectorium za slikanje i od sutorium za bojadisanje koža. Srednji vijek naziva mastilo obično encaustum prema grčkom ἔγκαυστον, od koje su riječi postali talijanski naziv inchiostro, francuski encre, i engleski ink. Naprotiv od riječi tincta, koja se susreće u IV. stoljeću, dolazi njemačka riječ Tinte. U staro doba, mastilo ne sadržavaše nika-

kvih mineralnih sastavina, pa se moglo lako izbrisati mokrom spužvom (spongia deletilis ili spongia punica). Ali su već u srednjem vijeku mineralne sastavine došle u uporabu. Samostani su sami pravili mastila za svoje potrebe, pa, kako im je bilo mnogo stalo do toga, da im rukopisi budu što ljepši i da traju što duže, ulagali su u taj posao mnogo truda i muke. U trgovinama nije bilo uvijek lako doći do njega, pa su i mnoge kancelarije bile primorane, da ga same prave. Da se najrađe pisalo crnim mastilom, razabire se iz riječi kantora züriške crkve Corrado de Mure: »incausto non discoloriter nigro, aliis coloribus exclusis«. (Summa de arte prosandi, sastavljena god. 1275.). Ali ima dovoljno primjera koji pokazuju, da se već odavna rabilo i crveno mastilo. U najstarijim rukopisima klasika ispisani su crvenim mastilom prvi reci, onda početna slova, naslovi, oznake poglavlja i paragrafa, bilješke na rubovima i t. d. Crvenim se mastilom mnogo pisalo po knjigama za crkvenu uporabu. Naprotiv ima vrlo malo knjiga, koje bi bile čitave ispisane samo crvenim mastilom. U bizantskim ispravama često su ispisani crvenim mastilom potpisi vladara, oznake vremena i slično. Kad se takva šta nađe u ispravama iz zapadnih zemalja, nije to ništa drugo, nego povađanje za bizantskim uzorima. Uz crvenu boju dolazi kadšto plava i zelena. Tako se pišu ponajviše samo pojedine riječi, kao imena mjesta, svetaca i citati iz sv. pisma U istočnim ispravama zelenom su bojom kadšto ispisana imena crkvenih i svjetovnih dostojanstvenika. Između latinski pisanih spomenika ima za zelenu boju samo po koji primjer u ispravama, ali ne u kodeksima. Bizantinski je običaj pisanje zlatnom i srebrnom bojom na pergameni, crveno bojadisanoj. Latinski kodeksi rade to isto samo u slučajevima, kad su imali da budu raskošno opremljeni, u prvom redu, kad bijahu namijenjeni na-

božnim svrhama. Sv. Jerolim osudio je ovo razbacivanje riječima: »Inficiuntur membranae colore purpureo, aurum liquescit in litteras, gemmis codices vestiuntur, et nudus ante fores eorum Christus emoritur«. Ali ovaj crkveni učitelj nije imao sasvijem pravo, jer najobičnije riječi, koje se ispisuju zlatnim i srebrnim slovima jesu D e u s, D o m i n u s, J e s u s. Kodeksi raznih boja napisani su i raznim vrstama pisma, pa se u njima odrazuje i umjetnička vještina pojedinih naroda. Konačno treba primijetiti, da imade kodeksa, ispisanih ne jednom nego i sa više boja, crnom, zelenom, plavom, zlatnom i srebrnom skupa. U ispravama se uz crnu boju susreće kadikad i zlatna. I ovdje je prednjačio Bizant, a zapadne su se zemlje za njim povele. Kako su ovakove isprave uvijek namijenjene svečanim pravnim djelima ili visokim dostojanstvenicima, tako je jasno, da bi se prije izradio običan nacrt, pa tek onda prepisao, i da su se mastila raznih boja rabila samo kod prepisivanja i kod definitivne opreme. U ovom smislu privatne isprave zaostaju kud i kamo za javnim. U njima su raznim bojama ispisani samo iniciali i imena.

Spomenuto je, da se za pisanje, ili bolje urezivanje, po voščanim tablicama rabilo neko držalo, nazvano s t i l u s ili g r a p h i u m. Ovo bijaše obično od kosti ili željeza a na kraju zašiljeno. Da ih je bilo i od dragocjenijih kovina, razabiremo iz naziva s t i l u s a r g e n t e u s ili g r a p h i u m a r g e n t e u m, koji se u literaturi amo tamo susreću. Na strani protivnoj od zašiljene bijaše na držalima neka kugljica ili pločica, koja je služila za poravnjivanje voska. Za pisanje mastilom rabila se trska, obično nazvana c a l a m u s ali i c a n n a, i n c u s, a r u n d o, f i s t u l a. Najviše su se cijenile egipatske trske. Trsku su najviše rabili istočni narodi, a rabe je još i danas, pa onda Grci i Rimljani; rabila se i na početku srednjega vijeka. Posuda, u kojoj se držahu pisaće trske, zvala se t h e c a l i b r a r i a ili c a l a m a r i u m. Od ove je druge riječi nastao talijanski naziv za tintarnicu c a l a m a i o. Trsku je zamijenilo p e r o od peradi, u prvom redu gušće. Spominje se već u IV. stoljeću; nije odmah zamijenilo trsku, nego je bilo u uporabi uporedo s njom. Na nj je prešao naziv c a l a m u s. Za kovinsko pero, koje se obično smatra modernom tvorevinom, ima primjera, da je bilo u uporabi i u starije doba. Za grčke se patrijarhe pripovijeda, da su u nekim neobičnim zgodama pisali a r g e n t e o c a l a m o. K i s t, p e n n i c u l u s, se rabio za bojadisanje pergamene i za pisanje ili bolje izrađivanje iniciala.

6. Knjiga.

Pisani se spomenici, naravski osim voštanih tablica, najprije javljaju u obliku s m o t k a. Papirus, kad je bio gotov za pisanje i kad se stavljao u promet, ne bijaše smotan, nego bi zadržao i dalje oblik lista. Tako isto se postupalo u srednjem vijeku s listovima pergamene. Kad ovi predmeti bijahu ispisani, onda bi se smotali. To znači, da je takva šta tražio običaj izrađivanja knjiga. Prirodi papirusa je smatanje vrlo dobro odgovaralo, jer se manje lomio nego da je previnut. Ali bi smotci otešćali pisanje i čitanje. Na jednoj se strani mogla ispisati samo jedna strana a na drugoj nije bilo lako pronaći pojedina mjesta. Ispisanom tekstu je oblik smotka naprotiv pogodovao, jer ga je čuvao od vanjskih upliva. Smotcima na kraju stajahu štapići, nazvani u m b i c u l i, koji na krajevima imahu male pločice ili kugljice, c o r n u a. Oko ovih bi se štapića omatao papirus; izvana je visio mali listić, na kome bijaše označen naslov i sadržaj spisa. Zvao se i n d e x ili t i t u l u s. Smotak bi se naokolo vezao remenom i čuvao u omotu od papirusa, kože ili kojeg drugog čvršćeg predmeta.

Na nutarnjoj strani smotka bijaše tekst ispisan u s t u p c i m a ili k o l u m n a m a. Kolumna se

grčki zove κόλλημα a latinski pagina. Oba su se naziva sačuvala sve do dana današnjega. Na smotke prenijeli su Grci riječ, koja je prvobitno značila samo jednu knjigu ali najvažniju za kršćanski svijet, bibliju. To isto su učinili Rimljani svojom riječju liber, koja se rabila za voštane tablice; ali je za smotak postojao još jedan naziv, volumen, od glagolja evolvere. Ove je nazive u srednjem vijeku zamijenila riječ rotulus, ali samo djelomično. Dijelovi smotka zovu se tomus, što je kasnije označivalo dijelove pojedinih djela. Riječi protokol i eshatokol, kojima se mnogo služi diplomatika da označi pojedine dijelove isprava, vuku također svoju lozu od smotaka; prva znači njegov početak, a druga kraj.

Pergameni nije smotak toliko trebao koliko papirusu, ali je stara navika ostala za neko doba i kod nje. Ne može se stalno dokazati, da bi uporaba pergamene dala knjizi najedamput nov oblik, oblik kodeksa. Ovaj se prelaz vršio postepeno i to na rimskom području i u doba poslije Krista. U tom su smislu jako djelovale potrebe praktičnog života i upravni razlozi. Spomenici pravnog sadržaja idu među najstarije spomenike, za koje se rabio oblik kodeksa. Da je kodeks prikladniji od valjka znalo se već davno, ali se mogao rabiti samo u onom razmjeru, u kojem je bilo moguće da se dođe do prikladnog materijala, da ga se izradi. Da su se rabili uporedo i smotci i kodeksi, i to iz pergamene i papirusa, ima dovoljno literarnih podataka, kao na pr. kad se spominju volumina sive in charta sive in membrana ili codices membranei vel chartacei. Kako je pergamena zamjenjivala papirus, tako je i kodeks zamjenjivao smotak. Mnoga književna djela, koja bijahu ispisana u smotcima, prenašala ili prepisivala bi se u kodekse. Da li se ima rabiti smotak ili kodeks, odlučivao bi često sadržaj i cilj pisanog sastavka. Za razne popise, koji se izrađivahu u ma-

nastirima, za sastavke, namijenjene praktičnim potrebama, pa za kronike, rađe se rabio oblik smotka od kodeksa, za književna djela rađe kodeks od smotka. Za isprave, i kad bijahu vrlo duge, vrijedilo je pravilo, da se smije pisati samo na jednoj strani, a to je bolje odgovaralo smotku nego kodeksu. Od toga su se udaljili tek notari XIV. stoljeća, koji su za predugačke isprave rabili oblik kodeksa. Vrpcu, na kojoj je visio pečat, provukli bi kroz sve listove.

Od kulturnih prilika u pojedinim zemljama ovisi veća ili manja briga, koja se davala priređivanju, izrađivanju i čuvanju smotaka i kodeksa. Papirus i pergamenu trebalo je prije pisanja pažljivo priređiti, izgladiti, prikladno odrezati, odstraniti čvorove, začepiti luknje i t. d. Koliko se u to uložilo više ili manje truda i pažnje, vidi se na rukopisima još i danas. Nije nikakva rijetkost, da su mnogi rukopisi, radi slabe pripreme, brzo stradali. Obzirom na format nema nikakvog jedinstva, ali se može opaziti, da u nekim zemljama preotimlje maha jedan format a u drugima drugi. Kadgod odlučuje i sadržaj, naročito kod djela većeg književnog značenja.

Kodeks je sastavljen od pojedinih listova, nazvanih folium. Nekoliko se listova spaja skupa. Četiri arka sa osam listova daju quaternio, ali ovom se riječju često označuju i arci bez stalnog broja. Ako se spaja skupa i koji drugi broj araka i ako se na ovaj spoj tačno pazi, onda nastaju nazivi binio, ternio, quaternio, quinternio, sexternio i t. d. Jedna jedina knjiga može da bude sastavljena od araka raznog opsega. Da se može ravno pisati, povukle bi se crte i u tu svrhu rabila razna pomagala, kao carcinius, punctorium. Crtama su opskrbljeni rukopisi već V. i VI. stoljeća. Dok crte u rukopisima i kodeksima samo rijetko odavaju da su bile povučene mastilom, u ispravama se to češće vidi. U ovom su smislu

isprave djelovale na opremu kodeksa. Ali kod rukopisa je najobičnija pojava, da se crte vuku kakvim suhim držalom, pa se tragovi poteza vide na drugoj, stražnjoj strani. Osim horizontalnih crta, koje pokazuju smjer, kojim treba pisati, ima i vertikalnih, koji određuju daljinu ispisanih redaka od ruba. Slobodan prostor između ruba i početka crte mogao je da bude ili sasvijem prazan ili da tu budu umetnuti kojekakvi dodaci, opaske ili nešto slična. Kad se pisalo u kolumnama, onda bi se vertikalne crte povukle sredinom lista. Dok su spomenuta oruđa circinius i punctorium u prvom redu služila za određenje mjesta, gdje treba povući crte, za samo vučenje crta rabilo se neko šiljasto držalo, nazvano regula, linula, norma ili canon.

Stranice se u ranijem srednjem vijeku nijesu označivale brojevima. Brojili su se samo arci i listovi i označivali ili brojevima ili slovima. Vrlo je raširen običaj, da se na kraj arka metne ona riječ, kojom počimlje slijedeći. Te se riječi zovu reklamantama. Kad su se stariji rukopisi i u starije doba češće rabili, onda bi se naknadno označivale i stranice. Ta pojava može da ima svoje osobito značenje u historiji rukopisa, arhiva i biblioteka.

Knjiga se smatrala gotovom tek onda, kad je bila i uvezana. U srednjem je vijeku bilo vrlo mnogo vrsti uveza, a sve su izrađene iz čvrstog predmeta, kože, drveta, pergamene ili kojekakvih tkanina. Korice bijahu međusobno spojene vrpcama, kopčama, remenima, bravama i t. d. Za korice, ili barem za neke njihove dijelove, naročito unutrašnje, rabili su se i stariji pismeni sastavci, naročito isprave, koje ne bijahu više od aktuelnog značenja. Razumljivo je, da se uvezi nijesu u svim zemljama izrađivali na jedan te isti način, pa i uvez ima svoje značenje u kritičnom razmatranju pisanih spomenika. Uvez se zove copertum, a uvezivanje ligare, alligare, a knjigoveže ligatores. Knjige, koje služahu osobitim svrhama ili bijahu namijenjene odličnim ljudima ili ustanovama, bijahu uvezane na osobit način, često vrlo raskošno.

U starije i novije doba nijesu stradale samo biblioteke i druge zbirke knjiga, i nijesu stradale samo cijele knjige nego i pojedini dijelovi. Već su spomenuti palimpsesti. Oni pokazuju već jedan način propadanja starijih spomenika. Da se lakše ili teže uzmogne odstraniti prvi tekst na palimpsestima, odlučivalo je mastilo, kojim bijaše ispisan taj prvi tekst. U brisanje se uložilo sad više a sad manje truda, pa je, na jednoj strani od mastila a na drugoj od načina brisanja, ovisno odgonetanje prvog teksta. Ali kad se počelo ovim odgonetanjem i kad su se u tu svrhu upotrebile razne kemikalije, da prvi tekst što jače izbije na javu, onda su i rukopisi često počeli da stradaju. Noviji postupci pružili su mogućnost, da se na jednoj strani lakše pročita prvobitni tekst a na drugoj, da se proces propadanja rukopisa zadrži. I palimpsesti a i drugi rukopisi propadaju i s drugih razloga, kao vlage, neopreznog čuvanja i slično.

7. Knjižarska vještina, biblioteke i arhivi.

Knjižarskom se vještinom nazivlje posao, koji ide u korist knjiga, njihovom postanku, čuvanju i širenju. Knjižarska vještina gleda na knjige kao na predmete, koji su namijenjeni potrebama općinstva bez obzira na njihovo naučno značenje. U staro doba obuhvata ona posao pisara knjiga i knjižara, izrađivanje, izdavanje i širenje knjiga. Pisanje bijaše u staro doba zvanje i obrt. Tko bi se uvježbao u pisanju, mogao je da kasnije vrši razne kancelarijske i upravne poslove. U starom su Rimu pisarski posao vršili naobraženi robovi, nazvani scriptores, amanuenses, librarii, antiquarii. Ovi nazivi, barem neki, žive dalje i u srednjem vi-

jeku, a k njima priolaze i novi kao *notarii*, *tabelliones*, *chartularii*. Oni su spojeni s vršenjem stalnih zvanja, ali mogu da imadu i općenito značenje pisara.

Širenje je knjiga išlo dvojakim putem. Privatnici bi sami ili preko svojih robova prepisivali djela najslavnijih pisaca, čitali ih i čuvali u svojim knjižnicama. Trgovina knjigama počela je u doba careva; u početku je bila ograničena samo na grad Rim a kasnije se proširila i na pokrajine. Uzorom rimske trgovine bijaše ona u Ateni. Rimski se trgovci zovu *bibliographi*, *bibliopolae*, *librarii*; ovi nazivi pokazuju usku vezu između pisara i prodavača. Knjižara, nazvanih *tabernae librariae*, bijaše najprije samo u Rimu a kasnije i u drugim gradovima, koji bijahu na glasu kao središta prometa i trgovine. Kad je bio napisan ili prepisan stanovit dio primjeraka, knjižari ili njihovi pomoćnici pregledali bi i popravili čitavo izdanje. Kao i prvo izdanje, tako bi se prepisivanjem i diktovanjem priređivala i druga. Ispravljanje se označuje glagoljima *emendare*, *adnotare*, ili riječima *notas adicere*.

Kao što su mnoge institucije rimskog javnog života n. pr. notariat, potrajale dalje u srednjem vijeku, tako je ostalo i dalje zvanje i služba strukovnih pisara. Notari i druga službena lica, koja su pisala isprave i druge javne spise, pisali su i knjige. Ali kad se kulturan i književan rad ograničio samo na manastire, onda je i pisanje i prepisivanje knjiga našlo tu svoje jedino utočište, kršćanska je dužnost nalagala brigu za odgoj i kulturan napredak. Manastiri su vrlo rano počeli da osnivaju svoje biblioteke, imali posebnu dvoranu za pisanje, nazvanu *scriptorium*, a manastirska su pravila predviđala i ovaj posao. Lako se može pomisliti, da je Sveto pismo bila knjiga, koja se najviše i najrađe prepisivala, pa su danas poznati mnogi kodeksi u raznim vrstama pisma. Od

samostana su ovaj posao preuzeli i svjetovni svećenici i vršili ga ili kod kuće ili u kancelarijama kraljeva i drugih velikaša. Da su kraljevske, papske i druge javne i privatne kancelarije potrošile mnogo vremena i muke u pisanju i prepisivanju, osim isprava i službenih spisa, i knjiga, ne bi se moglo dokazati.

Kad je pisanje u samostanima u XII. stoljeću počelo da opada i kad nije moglo više da zadovolji svim potrebama, javiše se pisari od zanata. Tu je pojavu bujan napredak gradskog života silno podupirao. K tome je pridošao napredak sveučilišnih nauka. Institucija pisara od zanata najprije se javlja u Italiji; tu je i najljepše procvala. U jednom se svjedočanstvu kaže: *Nosti quod scriptores in urbibus ac in agris Italiae passim habeantur*. Pisarima od zanata pomažu notari, naročito u slučajevima, kad je bilo mnogo posla a malo sila. Ono, što vrijedi za pisanje, vrijedi i za raspačavanje knjiga. Ali tada su se knjige izrađivale u vrlo malenom broju primjeraka, a trgovina zaostaje kud i kamo za rimskom. Pomanjkanje knjiga silno se osjetilo u doba humanizma, pa i najglasovitiji humanisti, kao Petrarca i Boccaccio, bijahu prisiljeni, da pišu i prepisuju za svoje potrebe. I sveučilišta su se sama brinula za knjige, koje su im trebale, i osnovala posebne institucije za pisanje, kao instituciju *pecarii*-a i *stationarii*-a. Ovi bi pozajmljivali knjige uz plaćanje neke stalne oštete, ali je vjerojatno, da nijesu ih smjeli prodavati. Posuđivanje knjiga bijaše kroz čitav srednji vijek vrlo rašireno. Pisari od zanata se obično zovu *scriptor*, *scriba* ili *cathedralis*. S iznašašćem tiskarstva u glavnom je njihov rad izgubio svoje značenje i ako nije najedamput prestao. Ovi su se pisari brzo snašli u novoj situaciji i odmah stali da uče i vrše tiskarski zanat.

Prvi tragovi biblioteka sižu u doba Platona i Aristotela. Sam Aristotel je imao bogatu biblio-

teku, čiji su sastavni dijelovi dospjeli u razne strane svijeta, neki u Rim. Od Aristotela vuku svoju lozu i druge dvije glasovite biblioteke, aleksandrijska i pergamenska. Za ovima se povedoše rimske. Sam je Cezar htio, da u Rimu budu na okupu biblioteke sa što većim brojem rimskih i grčkih djela. U koliko nije uspio, učinili su to drugi, August, Tiberij i Hadrijan. Rimske su biblioteke postojale u palačama i hramovima. Na glasu je biblioteka Ulpia, osnovana od cara Trajana, koja je postojala još u V. stoljeću. Ostale javne rimske biblioteke nestale su prije nje. Osim javnih, za koje se kaže, da ih je bilo 28 na broju, postojale su i mnoge privatne. I pokrajinski gradovi imali su svoje javne i privatne biblioteke. S propašću rimskog carstva nestalo je i njih a o njima znamo samo ono, što se spominje u književnim djelima i što je iskopavanjem izašlo na vidjelo.

Kao i danas, tako su i u rimsko doba arhivi nešto sasvijem drugo nego biblioteke. I ovi se ravnaju po grčkom uzoru. Ime ἀρχεῖον, archium, archivum znači u početku službenu kuću, a tek kasnije zgradu ili njezin dio, u kome su se čuvali službeni spisi. Ovdje su bili na okupu spisi ne samo jedne, nego više oblasti. Svoje su arhive imale i pojedine organizacije i institucije, javne i privatne. Kod pojedinih crkava postojahu veći i manji arhivi, u kojima se čuvahu isprave i ostali spisi, koji bijahu od važnosti za imanje i njegovu upravu. Poslije arhiva dođoše na red biblioteke. Njihovi su prvi sastavni dijelovi one knjige, koje su trebale za vršenje službe božje. Kasnije su se arhivi i biblioteke spojili u jedno, da se opet odijele. Tako je bilo i s arhivom papskim i s papskom bibliotekom. Za raznih burnih događaja pretrpili su mnogo štete, ali je njihova historija bolje poznata od historije drugih biblioteka, jer se u literaturi najčešće spominju. Historija se papske biblioteke može podijeliti u tri razdoblja; prvo ide od najstarijih vremena

do XIII. stoljeća, drugo od XIII do XV. a treće od XV. do naših dana. Sa širenjem kršćanstva u pojedine krajeve išli su iz biblioteke i razni kodeksi, a ljudima, zaslužnim za kršćanstvo, slalo se često koješta na dar. U 7. i 8. stoljeću širile su se knjige iz papske biblioteke po čitavom svijetu, naročito po sjevernim zemljama. Poslije se postupalo mnogo opreznije pa je u XIII. stoljeću ova biblioteka jedna od najbogatijih na čitavom svijetu. U nju ulaze sada i čitave nove zbirke. Nov je udarac pretrpila za avinjonske periode. U XV. je stoljeću za nju sagrađena nova zgrada, dala joj se nova organizacija, koja ju je odijelila od arhiva. Zbirka rukopisa obuhvatala je jednu cjelinu i nazivala se Bibliotheca publica, dok je onom dijelu isprava, koji je ostao u Vatikanu, dano ime Bibliotheca secreta. Nova je organizacija vatikanskog arhiva provedena tek oko god. 1612.

Poslije papske biblioteke najvažnije mjesto zauzimlju samostanske. U samostanima i duhovnim redovima mnogo se uradilo, da se sačuvaju pisani spomenici prošlih vremena. Benediktinskih je biblioteka bilo u Italiji, Francuskoj, Španjolskoj i Njemačkoj. Po pravilima ovog reda, trebao je svaki samostan da ima svoju biblioteku, ali je ona imala da sadržava samo one knjige, koje su trebale vršenju crkvenih obreda i širenju vjere. Poticaj, da benediktinske biblioteke služe nauci i književnosti, došao je sa strane Teodorikova kancelara Kasiodora. On je imao mnogo smisla za poeziju, filologiju, pa za književnost i nauku uopće. Svoju je braću poticao da sakupljaju i prepisuju književna djela, brinuo se za interpunkciju i ortografiju, a rukopise je sakupljao sam po Italiji i Africi. Kad mu nije uspjelo, da u Rimu osnuje teološko sveučilište i da kod njega podigne veliku biblioteku, radio je na tome, da sam podigne svoju. To je ona biblioteka, koja se spominje kao bibliotheca praespiteri Eugipi, koja je

poslije Kasiodorove smrti dospjela u Castelum Lucullanum, u samostan sv. Severina. U svojim Institutiones divinarum et saecularium litterarum dao je Kasidor prvu uputu u bibliotečku nauku. Za primjerom talijanskih Benediktinaca, koji od doba Kasiodora nijesu prestali da podižu, obogaćuju i organizuju svoje biblioteke, poveli su se Benediktinci u drugim zemljama, a biblioteka u Monte Cassino bijaše uzorom mnogim drugima. Nastojanje Karla Velikoga u korist književnosti i nauka išlo je u korist i širenju biblioteka u zemljama, koje bijahu u njegovoj vlasti. Za Benediktincima povedoše se i drugi redovi, kao Augustinianci, Franjevci, Cistercinzi i drugi.

Svoje biblioteke imale su i pojedine crkve. Ove su pošle za rimskim uzorom, kad su katoličke crkve, kao i poganski hramovi, spajali svoje hramove, crkve i biblioteke u jednu cjelinu. Latinski jezik bijaše crkvenim jezikom. Da se može proučavati, nije bila dovoljna samo crkvena i kršćanska literatura, nego i poganska. Tako su samostanske i crkvene biblioteke sakupljale ne samo djela crkvenih i kršćanskih pisaca, nego i poganskih. I samostanske i crkvene biblioteke bijahu javne biblioteke. Njihova su djela mogli rabiti i ljudi, koji su stajali izvan redova i crkava. Kod pozajmljivanja se vrlo oprezno postupalo, pa kad je trebalo pozajmiti neko djelo, često bi se prije izradio prepis. Za upotrebu ovih biblioteka postojala su i naročita pravila. Najobičniji nazivi za srednjovjekovne biblioteke jesu: armarium, librarium i libraria. Biblioteka je često spojena i s drugim institucijama, kao što su thesaurus, cappella i vestiarium. Crkve i samostani, koji nijesu imali posebnog arhiva, spajali su s bibliotekama i svoje zbirke isprava. I ovima su posvećivali onu istu brigu, koju i knjigama. Da im isprave ne nestanu i da svoja prava mogu dokazati i onda, kad ne mogu da pokažu isprave, prepisivali bi ih u naročite knjige, poznate pod nazivom kopialnih ili tradicionalnih knjiga. Ovakove knjige imaju i naši dalmatinski samostani i iz njih možemo da doznamo za mnoge isprave, kojih je vremenom nestalo.

Svjetovnih biblioteka nije bilo u onoj mjeri, koliko samostanskih i crkvenih, a niti je u ovima bilo tako dragocjenih djela, kao u onima. Karlo Veliki imao je svoj državni arhiv a uza nj i posebnu biblioteku, ali ova nije imala nikakvo osobito značenje. Takove bijahu i biblioteke pojedinih velikaša. Pravi postanak svjetskih biblioteka datira od dobe humanizma. Sad su mnogi talijanski privatnici počeli da sakupljaju rukopise u obilnoj mjeri. Na ideju, da se osnuje velika središnja biblioteka, došla je najprije Fiorenca, onda Venecija sa svojom Marcianom. Sad počeše nicati po Italiji a i po drugim zemljama mnoge kneževske i ostale privatne, gradske i pokrajinske biblioteke.

Fizička i juridička lica predavala su ranije svoje zbirke isprava i cijele arhive samostanima ili samo na čuvanje ili kadšto u njihovo vlasništvo. Došlo je doba da i to prestane i da postanu samostalni arhivi državnih, pokrajinskih, crkvenih institucija, ali i privatnika.

TREĆI DIO.

1. O latinskom pismu uopće.

Svako se pismo, pa tako i latinsko, ima ispitivati u vezi sa sadržajem pismenog sastavka ili bolje s vrstom teksta. Svi se historijski pisani spomenci u najširem smislu riječi, povjestni, književni, pravni, diplomatički i t. d., dadu, u smislu paleografije i nauke o rukopisima, podijeliti u dvije skupine, u kodekse ili knjige i u pojedine spise ili dokumente. Pismo, kojim se pišu kodeksi i dokumenti, može da bude ljepše ili ruž-

nije; i jedni i drugi mogu da budu napisani sa više ili manje pažnje. Prirodna je stvar, da se obično više pažnje posvećuje, kad se pišu kodeksi ili knjige, koje svoju vrijednost treba da zadrže mnogo duže od dokumenata, koji su u prvom redu namijenjeni dnevnim potrebama. U onim slučajevima, kad ta razlika postoji, dijelimo pismo knjiga od pisma isprava. Ta se razlika opazila već odavna i prema njoj napravili izrazi littera libraria ili libralis i littera epistularis. Spomenuto je već prije, da paleografija obuhvata i jedno i drugo. Knjižno se pismo, svojom savršenošću i nekim osobitim marom za lijepe oblike slova, odvaja od pisma dokumenata, koje je obično slobodnije, pokazuje više oblika i jednog jedinog slova i jasno odaje, da se u pisanje dokumenata uložilo manje truda, i vremena, nego u pisanje knjiga. Način, na koji pisar izrađuje pojedina slova, zove se ductus. Kod dokumenata je ductus mnogo slobodniji nego kod knjiga. Ali između ovih dviju vrsti pisma ima i dodirnih tačaka i uzajamnog djelovanja. Pismo knjiga može da mnogo izgubi od svog savršenstva i da se spusti na stepen pisma dokumenata. Isto tako može pismo dokumenata da se digne do visine pisma knjiga, a u nekim slučajevima da se s njim i izjednači. Ove se dvije vrsti mogu i izmiješati i nastati novi miješani oblici. Napokon se pismo knjiga može rabiti za dokumente a pismo dokumenata za knjige. I u slučajevima, kad između ovih dviju vrsti pisma ima dosta razlike, ako su blizu po mjestu i vremenu, odaju zajednički tip.

Dokumenti, u prvom redu isprave u diplomatičkom smislu riječi pokazuju često, i obzirom na pismo, veoma velike srodnosti. To se vidi osobito na onim dokumentima, koji su proizašli iz jednog ureda, kancelarije. Velikih međusobnih sličnosti odavaju carske, kraljevske i papske isprave, pa i isprave javnih, crkvenih i svjetovnih ustanova.

Obzirom na pismo, odavaju kancelarije neku sklonost ka konservativizmu. Ali i kancelarijski dokumenti stoje po pismu veoma blizu dokumentima, pisanim izvan kancelarija, ako su im srodni po mjestu i vremenu.

Slova latinskog alfabeta mogu se među sobom razlikovati po obliku, dimenziji i veličini, ali i po načinu, kako su napisana. Odavle dolazi grupacija slova u majuskulna, minuskulna, uspravna i kurzivna. I uspravna i kurzivna slova mogu da budu i majuskulna i minuskulna. Mješavina pojedinih oblika je vrlo česta pojava. Tako nastaju prelazna pisma, kao polukurziva. Za paleografiju ima osobito značenje razlika između majuskulnih i minuskulnih slova. Majuskulna su ona slova, koji su jednake visine i kojima se visina i položaj može odrediti samo dvama paralelnim potezima. Minuskulna slova nemaju jednaku visinu, a njihov se položaj ne da odrediti dvama paralelnim potezima, nego ih treba četiri. Neka se minuskulna slova mogu smjestiti među dva poteza, druga idu izvan ovih i sižu do gornjeg poteza, treća se spuštaju do donjeg a četvrta se napokon uzdižu do gornjeg i spuštaju do donjeg.

2. Podrijetlo latinskog pisma.

Latinsko je pismo postalo iz grčkoga i to baš iz onoga, koje bijaše u uporabi u kalcidijskim kolonijama južne Italije, kao Kyme, Neapolis, Rhegion, Zankle, Naxos, Leontinoi, Katane i t. d. Radi toga se u najstarijim latinskim pismenim spomenicima susreću mnoge osobine kalcidijskog alfabeta.

U staro doba bijaše Italija sjedište raznih narodnosti; južnu su Italiju kolonizirali Grci. Duševni je život Grka imao velik upliv na život italskih narodnosti. On nije prestao ni onda, kad je pala grčka politička moć; tada je dapače i porastao. Ali na području pisma nije grčki upliv bio onako

neposredan kao na području državnog i građanskog života. Koliko su postanku latinskog pisma pridonijeli Grci, toliko su to učinili i Etrusci, koji u X. stoljeću pr. Kr. stajahu na vrlo visokom kulturnom stepenu. Trgovački odnošaji između Grka i Etruska, Etruska i Rimljana pa Grka i Rimljana djelovali su na postanak i razvoj latinskog pisma vrlo povoljno. Etrusko je pismo grčkog podrijetla s primjesom semitskih elemenata. Ali Etrusci nijesu obogatili grčki alfabet, već ga nasuprot osiromašili. Njihov jezik bijaše tvrd i oskudan; grčkih je slova, koji ne trebahu Etruscima, nestalo. Starolatinski alfabeti i neke njihove osobine upućuju na pomisao, da su Etrusci posredovali Rimljanima grčko pismo, ali da su i oni direktno posegnuli za njim kad im je trebalo, da svom pismu dadu definitivan oblik. Okolo VI. stoljeća od sagrađenja Rima latinski alfabet bijaše potpuno izgrađen. Latinsko pismo od najstarijih vremena do početka kršćanske ere poznato je samo iz natpisa. Njegova je historija u to doba dakle predmet epigrafije a ne paleografije. Pismo na kamenim spomenicima sastoji se od 23 slova, a to su:
A B C D E F G H I J K L M N O P Q R S T Y X Z

Bilo je pokušaja da se uvedu još tri znaka, preokrenuti digama, antisigma i neki poseban znak za oznaku samoglasnika, koji je na prelazu između **u** i **i**, ali se sve to pokazalo suvišnim. Sadanji latinski alfabet ima 26 znakova ili slova. Glasovna razlika između **i** i **j** pa **I** i **J** potječu iz XVII. stoljeća. Slova **W** i **w**, sastavljena od dva **V v**, došla su u uporabu u XI. i XII. stoljeću i to za njemačka imena.

3. Razdoblja povijesti latinskog pisma.

Razvoj latinskog pisma od najstarijih vremena do naših dana može se razdijeliti u tri razdoblja. Prvo ide od najstarijih vremena do XII. stoljeća.

Pismo čuva tada sve bitne oznake svog rimskog postanka. Drugo razdoblje ide od XIII. do XV. stoljeća. Oblici se pisma postepeno mijenjaju i stvara se neki naročit tip, koji je potpuno u skladu s duhom srednjega vijeka. Bitne se oznake ovog novog pisma gube onda, kad renesansa stane iznositi lijepe i čiste oblike starog rimskog pisma. Tada počimlje treće razdoblje, koje traje od početka XVI. stoljeća sve do naših dana. Sad se polaže temelj modernim oblicima pisma i pruža mogućnost njihovom daljnjem razvoju. Ovim se trima razdobljima kadikad davaju i posebni nazivi. Prvo se razdoblje naziva rimsko-barbarskim, drugo samostanskim a treće modernim. Ova se podjela osniva više na općenitom kulturnom razvoju nego na posebnom razvoju latinskog pisma. Uzme li se ovaj za polaznu tačku, onda je najzgodnije povijest ovog pisma podijeliti u ovih pet skupina: 1. Pisma rimske dobi; 2. Nacionalna pisma; 3. Karolinška minuskula; 4. Gotska minuskula i 5. Humanistično i moderno gotsko pismo. Kao pisma rimske dobi uzimlju se: kapitalno, staro rimsko kurzivno, uncialno, mlađe rimsko kurzivno i poluuncialno. Nacionalna su pisma: talijanska pisma, u prvom redu langobardsko-beneventansko, merovinško, zapadnogotsko i irsko-anglosasko. Humanistička su pisma okruglo i šiljasto.

ČETVRTI DIO.

1. Kapitalno pismo.

Kapitalno pismo je pismo, koje se susreće na kamenim spomenicima, ali i na mekanim predmetima. Njemu posvećuju svoju pažnju i epigrafika i paleografija. To je vrlo staro pismo, kojim su se Rimljani služili u najstarije doba. Teodor Sickel kaže, da je prvobitan oblik svih vrsta latinskog pisma srednjega vijeka (»Die Urform aller lateinischen

Schrift des Mittelalters«). Njegov se oblik nije bitno promijenio od najstarijih vremena pa sve do dana današnjega, kad ga nalazimo u onim tiskanim knjigama, koje pokazuju obilježja sjaja i raskoši. Kapitalno se pismo rukopisa povelo za kapitalnim pismom spomenika, ali nije ostalo onako pravilno i ukočeno, već je poprimilo neki slobodniji potez. Rimska epigrafika razlikuje dvije vrsti kapitalnog pisma: 1. scriptura monumentalis i 2. scriptura actuaria. Prvo je pismo pravilno, široko i četverouglasto; horizontalni potezi prave s vertikalnim prave kutove. Upotrebljava se kod natpisa, koji su namijenjeni svečanim i znamenitim događajima. Drugo je pismo manje i jednostavnije; upotrebljava se za natpise manje važnosti i za potrebe dnevnog života.

Epigrafske osobine kapitalnog pisma vraćaju se i u rukopisima. Kao i kod natpisa, tako je i u rukopisima razvoj ovog pisma pošao dvojakim smjerom, te nam dao: 1. četverouglasto kapitalno pismo i 2. prosto. Latinski su nazivi za ove dvije vrsti pisma: capitalis quadrata i capitalis rustica. Njih su zadržali i Francuzi kao: la capitale carrée et la capitale rustique. Talijani kažu: l'elegante e la rustica. Mjesto naziva elegante upotrebljavaju i naziv quadrata. Nijemci rabe obično latinske nazive.

Četverouglastog kapitalnog pisma ima u rukopisima vrlo malo; u njima preotimlje maha prosto. Ovo je mnogo slobodnije i prirodnije od četverouglastog; piše se prilično brzo, ne pazi se na razliku između tankih i debelih dijelova slova. Maleni potezi na krajevima kadikad se jedva dadu razabrati, rijetko stoje ravno a obično koso. Sve to ne kvari cjelovite slike. Pojedine se osobine kapitalnog pisma postepeno razvijaju. Naziv prosto kapitalno pismo označuje samo jedan njegov poseban oblik, a ne bilo kakvu slabu izradbu. Ima

slučajeva, kad su spomenici prostog kapitalnog pisma mnogo ljepši od onih četverouglastog.

Kako je kapitalno pismo u prvom redu monumentalno pismo, tako su pojedina slova jednakog razmjera, jednake veličine i stoje samostalno jedna uz druga. Samo su F, L a kadgod i Y, i to rjeđe u natpisima a češće u rukopisima, nešto viši od ostalih. To vrijedi u prvom redu za četverouglasto kapitalno pismo. Prosto naprotiv pokazuje i te malene iznimke ali i druge pojave. Kod A fali kadšto srednja spojna crta; osim F i L diže se u vis kadšto i B; G i Q spuštaju svoj rep nizdoli, a to se može dogoditi i s donjim krajevima slova N i V.

Rukopisa kapitalnog pisma ima vrlo malo; izbrojeni su kod Traubea, Vorlesungen und Abhandlungen sv. I. str. 161—171. Čitanje nije skopčano s nikakvim poteškoćama, ako se ovamo ne ubroji pomutnja, koja eventualno može da nastane s razloga, što riječi nijesu odijeljene jedna od druge. Ima rukopisa na papirusu, gdje su riječi među sobom rastavljene tačkama, ali za mnoge se takove rukopise može uzeti, da tačke nijesu istog postanka kao i slova, nego da su kasnije umetnute. Na osnovi same grafike teško je odrediti doba postanka spomenika. Wattenbach izričito poriče mogućnost, da bi čisti i savršeni oblici mogli vrijediti kao bitne oznake starijih vremena (Anleitung zur lateinischen Paläographie str. 2.).

Prema sačuvanim spomenicima moglo bi se od prilike reći, da je četverouglasto kapitalno pismo na mekim predmetima najljepše cvalo u doba prije IV. stoljeća. U doba od IV.—VII. postepeno napreduje prosto. Ovakovim su pismom pisana mnoga pjesnička i retorička djela. Ima kodeksa s djelima i poganskih i kršćanskih autora. Poslije VII. stoljeća nijesu se više pisali kapitalnim pismom cijeli kodeksi. Ali uz druga pisma dolazi kapitalno često i kasnije. U IX. je stoljeću vrlo lijepim uspjehom imitovano od kaligrafske škole St. Martin de

T o u r s, kako se vidi iz lijepe i temeljite studije L. D e l i s l e, Mémoire sur l'école calligraphique de Tours (Paris 1885.).

Kratice su u kapitalnom pismu rijetka pojava. Najobičnije su: **Q** za **que**, **B** za **bus**; M i N na kraju retka mogu da budu zamijenjene tačkom ili potezom. U kasnijim rukopisima kršćanskog doba dolaze: DS, DO, XPS, IHS. Ligature se obično susreću na kraju redaka, a najobičnije su one, koje se javljaju na natpisima i novcima, kao AE, NT, YM.

2. Staro rimsko kurzivno pismo.

Na onaj način, na koji su Rimljani pisali knjige, nijesu mogli, već radi predugog trajanja, da pišu pisma i razne sastavke, koje su trebali u svagdanjem životu. U prvom je slučaju ruka radila sporo a u drugom razmjerno brzo. Ali sama činjenica, da su neki pisani spomenici napisani brže od drugih, ne stvara nipošto nov oblik ili novu vrst pisma. I spomenici, ispisani pismom »scriptura acturia« i »capitalis rustica« pisani su svakako brže od onih ispisanih pismom »scriptura monumentalis« i »capitalis quadrata« pa su još uvijek spomenici jednog te istog pisma. Da pismo smije da bude označeno nazivom k u r z i v n o g pisma, treba da pokaže neki poseban oblik i neke stalne pojave, koje proizlaze iz težnje za što bržim pisanjem. Uz to treba da postoji i mogućnost što bržeg pisanja, a ova je ovisna na jednoj strani od predmeta, po kome pišeš, a na drugoj od oruđa kojim pišeš.

Najstarije rimsko pismo za svagdanju porabu, kurzivno pismo, nije ništa drugo nego kapitalno pismo, koje je dobilo pojednostavljen oblik. Odatle mu i naziv k a p i t a l n a k u r z i v a. Razlike se između kapitalnog i kurzivnog pisma sastoje u tome, što je kod ovog zadnjeg nestalo pravilnosti pojedinih oblika slova i što se slova sad među sobom vežu. Ova zadnja pojava je i njegova bitna

oznaka, jer, idući dalje tim putem, pismo se od majuskulnog pretvara u minuskulno. Najstariji se primjeri kurzivnog pisma nalaze među grafitima na zidovima u Pompeiu, na nekim voštanim tablicama i na nekim papirusima. Najstariji sežu u god. 55. i 57. pos. Kr.

Obzirom na oblik pojedinih slova, opaža se, da je **b** izgubilo svoju gornju izbočinu a donja, koja je sad ostala sama, prešla je sa desne strane okomitog poteza, na lijevu. Tako je slovo **b** postalo slično slovu **d.** Slovo **e** se pretvorilo u dva poreza, koji su sad ravni a sad nešto savinuti. Ali se ovo slovo sastoji i od jedne savinute crte s malim okomitim potezom u sredini; u tom slučaju ima ono svoj uncialan oblik. Slovo **g** može da ima oblik veoma sličan kapitalnom, ali i jedan drugi, koji se sastoji od jedne crte i od jednog savinutog poteza, a koji se javlja u poluuncialnom pismu. Slovo se **m** sastoji od četiri okomita poteza; prvi je nešto duži od ostalih triju. Slovo se **o** sastoji od dvaju konkavno savinutih poteza, od kojih je drugi nešto kraći od prvoga; ovi su potezi kadšto malko rastavljeni. Slovo **p** je izgubilo svoju savinutu glavu a na njezino je mjesto došao jednostavan mali potez. Ovo se slovo često uzdiže prema gori. Slovo se **r** sastoji od jednog ravnog ili savinutog okomitog poteza, koji se obično spušta ispod donjeg pravca a kome je na vrhu drugi savinut potez. Ovaj se njegov oblik susreće u poluuncialnom pismu i jasno pokazuje prelaz iz kapitalnog **R** u minuskulno **r.** Slovo **t** ima već svoj uncialan oblik.

God. 1786. i 1855. otkrilo se i drugih voščanih tablica. Ove su ponajviše ispisane grčkim slovima, ali među njima ima i nekoliko latinskih, koje potječu iz god. 131. i 137. One su dakle za jedno stoljeće mlađe od pompejskih, ali bitnih razlika u oblicima slova između jednih i drugih nema.

Osim kurzivnog pisma na voščanim tablicama, poznato je i ono na papirusu, pa je vrlo zanimivo

uspoređiti jedno s drugim. Mnoga slova imadu i tamo i amo zajednički oblik, ali kurzivno pismo na papirusu daje ipak drugu sliku. Slova, kad su nožićem urezana u vosak, sastoje se od nekoliko ponajviše ravnih poteza, ili, ako nijesu ravna, onda su vrlo malo savinuta. Na vosku stoji svako slovo za sebe a rijetko je kada jedno vezano s drugim. Ligature su dakle rijetka pojava i najčešće ih ima kod slova **e**, koje i u kurzivnom pismu pokazuje uncialan oblik, te se svojim srednjim potezom veže za iduće slovo. Vosak se, kad su se u nj urezivala slova, opirao a papirus nije ni najmanje smetao, da se pero i mastilo po njemu lako kreću. Ovdje se i više slova moglo ispisati najedamput a da se ruka ne diže; slovima se mogao dati i nešto zaokruženiji oblik i jedno se moglo spojiti s drugim. Slova **b, p** i **r** na papirusu imadu obično onaj isti oblik, koji i na voštanim tablicama; **d** je učinjeno jednim potezom pera i ima uncialan oblik. I **e**, koje se sastoji od dva poteza, ima svoj uncialan oblik. Slovo je **h** učinjeno jednim potezom; njegova je druga noga kraća od prve. Slova **m** i **n** ispisana su bez prekida; ruka je tada mirovala.

Latinsko pismo sa svojim starorimskim kurzivnim oblikom počimlje veliko razdoblje svog razvoja. Njim se pišu knjige, kojima će se trgovati, sastavci za dnevne potrebe, kao računi i namire. Nestaje četverouglastog oblika i onih završnih poteza, koji su smetali brzom pisanju. Novi elementi, koji ulaze u pismo, pomažu njegovu napredovanju. Pojedini se potezi prema potrebi mogu produžiti ili skratiti. Ali ovo pismo zadržava svoj majuskulan karakter u punoj mjeri i predstavlja se uvijek kao brzo pisano majuskulno pismo. Kratica nema još mnogo i ograničuju se na imena i na riječi, koje se prečesto javljaju.

3. Uncialno pismo.

Naziv »uncialno« za oznaku jedne osobite vrsti pisma dolazi od riječi »uncia«. Ali kako

»uncia« ne označuje oblik, nego širinu ili uopće dimenziju, tako se paleografski naziv uncialnog pisma osniva na jednom netačnom poimanju ove riječi. Sv. Jeronim kaže u predgovoru ka knjizi Job: »Habeant qui volunt veteres libros vel in membranis purpureis auro argentoque descriptos vel uncialibus, ut vulgo aiunt litteris, onera magis exarata quam codices: dummodo mihi meisque permittant aut pauperes habere schedulas et non tam pulchros codices quam emendatos«. Po ovim bi se riječima moglo uzeti, da su se u staro doba kao »unciales« označivala slova velike širine i da se nije marilo, jesu li kapitalnog ili kojeg drugog oblika. Ovo se tumačenje vuče dalje kroz literaturu IX. i X. stoljeća, a ne nestaje ga sve do XVIII,

Prema današnjem poimanju, karakteristične se osobine pisma, koje paleografija naziva uncialnim, ne sastoje u veličini, nego u obliku slova. Uncialno je pismo posebna vrst majuskulnog pisma, koje je postalo na taj način, što su se pojedini potezi kapitalnog pisma zaokružili i što se promijenio razmjer između pojedinih dijelova slova. Ovim se osobinama ističu osobito slova: A, D, E, G, H, M, Q, T, Y. Njihov se izričit uncialan oblik vidi već na jednom rukopisu Tita Livija iz V. stoljeća, koji se čuva u nacionalnoj biblioteci u Parizu. Uncialno je pismo bez svake sumnje bilo samo neka modifikacija kapitalnog.

Među karakteristična uncialna slova često se ne ubrajaju ni G ni T i to s razloga, što i u rukopisima uncialnog pisma T zadržava kapitalan oblik a G svoj uncialan i u rukopisima kapitalnog. Neka se ipak uncialna slova kolebaju između majuskulnog i minuskulnog oblika, kao B i L, a druga, dok se oblikom ne razilaze od kapitalnog, razilaze se položajem, t. j. spuštaju se nešto niže. Tako na pr. F, P, R.

Zaokružen oblik slova mogao se pojaviti tek onda, kad je »calamus« došao na mjesto »stila« a

papirus na mjesto voščanih tablica. Ali prvi se tragovi ovakova pisma nalaze već u pompejskim zidovnim grafitima i na voščanim tablicama istog podrijetla. Najkarakterističnije slovo uncialnog pisma **M** ne susreće se prije drugog stoljeća a kao doba potpunog razvoja može se uzeti III. i IV. stoljeće.

Na razvoj uncialnog pisma djelovalo je i mlađe rimsko kurzivno pismo, pa se u prikazima razvoja rimskog pisma često prije spominje ovo pa onda uncialno. To djelovanje pokazuje slovo E. Da se napiše kapitalno E trebalo je napraviti četiri poteza. Težnja, da se učini sa dva, dovela je do uncialnog. Oblici ovog slova na pompejskim voščanim tablicama pokazuju, da taj razvoj ide dalje istodobno u uncialnom i minuskulnom smjeru. Tako isto i oblik slova **H** u uncialnom pismu pokazuje prelaz od kapitalnog u kurzivno.

Na području grčkog pisma nema prije uniciale knjižnog pisma, na području latinskog postoji kapitalno. Ali obratno od kapitalnog, uncialno bijaše prije književno pa epigrafsko. Za prepisivanje knjiga upotrebljavalo se već prije druge četvrti III. stoljeća. Ima primjera, koji pokazuju da su neki pisani sastavci iz rukopisa preneseni na kamen. Teško je i zamisliti, da bi uklesavanje u kamen četverouoglasti oblik pretvorilo u okrugao. Na samim natpisima ni nema oblika, koji bi pokazivali ovakav prelaz. Knjižnim pismom ostaje uniciala sve do kraja VII. stoljeća, ali je ima i u VIII.

Kao za spomenike kapitalnog pisma tako je i za one uncialnog teško, samo pomoću pisma, tačno odrediti doba njihova postanka. Među njima osobito mjesto zauzimlju oni kodeksi, koji su imali da služe vjerskim obredima a bijahu svojina bogatih manastira ili kneževskih kapela. Pisani su često na listovima, bojadisanim plavom ili crvenom bojom, i urešeni lijepim miniaturama. Njihovo pismo skoro

prestaje da bude pismo i prelazi u slikanje. Svi su potezi povučeni potpunom pravilnošću a čitav je pisani sastavak zadojen velikim umjetničkim ukusom. Među ovakovim umjetninama osobito mjesto zauzimlju irlandski i školski kodeksi VI. i VII. stoljeća. I onda, kad nastupi dekadensa uncialnog pisma, kad ga u rukopisima zamijeni minuskulno, živi dalje u mnogim luksusnim knjigama, kakovih ima Francuska u IX. stoljeću.

Vrijedno je upozoriti na jedno djelo, koje je namijenjeno uncialnom pismu ili bolje spomenicima ovog pisma, a koje u historiji paleografije ima svoje osobito značenje: To je: C o m t e d e B a s t a r d d'E t a n g, P e i n t u r e s e t o r n e m e n t s d e s m a n u s c r i t s. P a r i s 1835.—1848. To je danas vrlo rijetko djelo i među primjercima, koji se nalaze u pojedinim knjižnicama i zbirkama, ima ih mnogo manjkavih. Njemu je D e l i s l e posvetio dvije studije: -. L'oeuvre paléographique de M. le Comte de Rastard. (Bibliothèque de l'Ecole des Chartes XLIII.) i 2. Les Collections de Bastard d'Etang à la Bibliothèque nationale, Catalogue analitique, Nogent-le Rotron 1885.

Kapitalno i uncialno pismo a naročito njihovi spomenici upućuju na potrebu neprekidnog zajedničkog rada paleografije i filologije, jer je svaki pokušaj, da se nedatovani rukopisi pobliže odrede samo na osnovi paleografskih kriterija, vrlo opasan. Osobito značenje ima i povijest pojedinih rukopisa, jer se za mnoge, naročito one kršćanske sadržine, zna, da su lutali s jednog mjesta na drugo i uplivisali na pismo i rukopise onih krajeva, u koje su dospjeli. To isto vrijedi i za povijest pergamene, jer su pergamentni kodeksi, ispisani uncialom, po kvaliteti često vrlo različiti. Pojedina uncialna slova javljaju se kud i kamo ranije od čitavih uncialnih spomenika; ona žive dalje i u drugim pismima, naročito u minuskulnim i daje novijoj paleografiji lijepu priliku, da operira s pojmom o mije-

šanim vrstama pisma, na što se u starije doba nije mislilo. Popis sačuvanih uncialnih kodeksa nalazi se kod T r a u b e a, Vorlesungen und Abhandlungen I., str. 171—261.

4. Mlađe rimsko kurzivno pismo.

Mlađe rimsko kurzivno pismo ima u razvoju latinskog pisma vrlo veliko značenje. Od njega vuku svoju lozu sva ona pisma, koja su kasnije nastala, pa dalje ona mala slova, koja se i danas rabe u pisanju i štampi. Ovo je izričito pismo dnevne porabe i stoji prema uncialnom od prilike u onom odnošaju, u kome stoji i starije rimsko kurzivno pismo prema kapitali, samo s tom razlikom, da je kod njega mnogo više slobode kretanja i mogućnosti daljnjeg razvoja. Njegov je izvor staro rimsko kurzivno pismo. Od njega je naslijedilo lagane poteze za izrađivanje slova, nejednaku njihovu veličinu i visinu i mogućnost spajanja. Ali na njegov su razvoj djelovala i ostala pisma, koja su živjela u isto doba, kad i ovo, kao što je i ovo prouzrokovalo kod njih raznih promjena.

Ovo je pismo bilo izrađeno već u IV. stoljeću, ali se njegova prava struktura može jasno razabrati tek iz spomenika V. i VI. Slova se dižu iznad pravaca već u IV.; tada ima dovoljno primjera ligatura. U V. se stoljeću jasno odrazuje njegov potpuno minuskulan oblik a međusobno spajanje slova mijenja i njihove oblike. Tu je dakle potpuno gotov sistem od četiri crte. Najprije se javlja težnja, da se slova prikladno umanje. U ovom umanjenom opsegu zadržavaju neka i dalje sve pređašnje oblike; tako: **O, o: T, t.** Prva se produženja slova prema gore i dolje javljaju kod **b, f i p.** Jasno se vidi težnja, da slova dobiju ili, ako moguće, zadrže što jednostavniji oblik. Posljedica je toga, da ona slova, koja su otprije jednostavna oblika, kao **G, L** i **N,** ostaju i dalje u svom obliku.

Prelaz iz starijih majuskulnih oblika u mlađe minuskulne pada u doba cvata rimske književnosti. S književnošću i kulturom prelazi i latinsko pismo na ono područje, na kome je do sada gospodovalo grčko. Sad dolazi do uzajmnog uplivisanja grčkog i latinskog pisma. U rukopisima dolaze oba pisma jedno uz drugo i svojim se oblicima malo razilaze. Ipak se oblik mlađeg minuskulnog pisma ne smije svesti na grčki upliv. L u i g i S c h i a p a r e l l i, koji je dao najnoviji prikaz latinskog pisma rimske dobi, kaže: »Pare sia da escludere ogni influenza delle forme greche sulle latine« (La scrittura latina nell' età romana str. 124). Tradicija je i ovdje, kao i inače, suzdržavala svako prebrzo napredovanje. Carska je kancelarija u V. stoljeću rabila kurzivno pismo naročitog karaktera, kako pokazuju ostatci reskripata na papirusu. Fragmenti na papirusu dali su vrlo lijepih priloga za povijest ovog pisma. Iz nekih se vidi, da slova **a, b, g, p, r** pokazuju velike sličnosti sa slovima voščanih tablica II. stoljeća. Slova **f** i **l** imaju svoj poseban oblik. Kod mnogih nestaje razlike između debelih i tankih poteza i sve prouzrokuje dojam lakog i brzog pisanja. Kod slova **m** i **n** javljaju se ligature, koje pokazuju, da su potpuno vještački izrađene.

Mlađe rimsko kurzivno pismo nije ograničeno na neko stalno područje; ono se neprestano širi i na taj način dobiva uvijek više upliva na čitavo latinsko pismo. Ni u ligaturama, ni u oblicima slova nema ništa konstanta. To sve povećava poteškoće, s kojima je spojeno čitanje. Jedno te isto slovo može sad da ima jedan oblik a sad drugi, sad da vuče svoje podrijetlo iz kapitale, sad iz stare rimske kurzive a sad iz unciale. Kad je dospjelo na najviši stepen svog razvoja, daje i jedan naročit alfabet. Slovo **a** se piše jednim potezom i ima oblik sličan slovu **u.** Prvo se skoro uvijek spaja s idućim slovom, a drugo skoro nikada. Ovo se **u** javlja u uncialnom obliku, može da bude slično slovu **v,**

ali i da se sastoji samo od jedne krivudaste crte. Kod slova **b** se opaža težnja, da se okomita crta i luk naprave jednim te itim potezom. Dok luk stoji na lijevoj strani, može da nastane ligatura sa prediducim slovom a ne sa slijedećim. Oblik slova **c** ovisan je obično od njegovih susjednih slova. S njima može da bude spojen svojim donjim i gornjim dijelovima. Tako se ono javlja i u raznim veličinama. Ako je izrađeno dvama potezima, onda ima u sebi one elemente, iz kojih će se razviti **c** u nacionalnim pismima. Kod slova **d** okomita crta ide odozgo dolje a da se katkat ni ne spaja s lukom, koji je na lijevoj strani, nego se spaja sa slijedećim desnim slovom. Slovo **e** može da se spaja sa prediducim i sa slijedećim slovom, pa odatle nastaju razni oblici, i ako je kurzivnom **e** najčešće uzor uncialno. Gornji luk kod slova **f** može da bude veći i manji; ovaj uspostavlja spoj s idućim slovom. Horizontalna crta često fali. Okrug slova **g** pretvorio se u ravnu, deblju crtu. Rep je napravljen drugim potezom i spaja se s idućim slovom. Ovo se slovo javlja u raznim oblicima. Slovo **h** je pojednostavljeno uncialno **k**; s njim se često spaja **i**, koje se spaja i s drugim slovima a može da ima dulji ili **kraći** oblik. Slovo **l** je u svom donjem dijelu okruglo ili uglasto. Slova **m** i **n** ostaju više ili manje kod svog malenog minuskulnog oblika s raznim niansama. Slovo **o** redovito gubi svoj okrugao oblik. Slova se **p** i **q** javljaju u većim i manjim oblicima. Njihovi su lukovi sad više, sad manje otvoreni. Slova su **r** i **s** vrlo slična jedno drugome a razlikuju se po tome, što je rep kod **r** šiljastiji od onoga kod **s**. Okomita se crta slova **t** savija na desno; mala horizontalna stoji sad više a sad niže, sad je ravna a sad krivuljasta.

Mlađe rimsko kurzivno pismo, koje se u doba od V.—XII. stoljeća postepeno širilo, prestalo je konačno da bude pravo pisanje i pretvorilo se u neozbiljno čaranje. Ovo je u prvom redu pismo isprava. U knjigama se javlja u dodacima i opaskama. Kad se pak rabi za pisanje čitavih knjiga, onda se njegov oblik popravlja. Vidi se, da je laganije i opreznije pisanje dobro djelovalo i na njegovom području. Kurzivno se pismo knjiga u novijoj paleografskoj nauci često odvaja od pisma dokumenata, pa je tako Franjo S t e f f e n s (Lateinische Paläographie, 2. izd. str. VI.) uzeo za nj naziv p o l u k u r z i v a (Halbkursive), Polukurzivno pismo pokazuje svakako neku u svojoj cjelini jasniju sliku, ali su oblici njegovih slova oni isti, koji i u mlađoj rimskoj minuskuli.

5. Poluuncialno pismo.

Kapitalno, uncialno, starije kurzivno i mlađe kurzivno pismo, kao razne vrsti jednog te istog, latinskog, pisma, ne bijahu jedno od drugoga strogo odijeljena, već je naprotiv bilo obilnog uzajamnog uplivisanja. To je široko područje, na kome sloboda kretanja nije ni najmanje ograničena. Miješanju pojedinih oblika nije ništa stajalo na putu. Svako zbližavanje pisma knjiga i pisma dokumenata moglo je miješanju oblika samo da pogoduje. Za pisare nije uvijek postojala potreba, da se stalno drže jednog oblika; mogli su sebi za uzor uzeti jedan, ali su se mogli prema njemu dosta slobodno kretati. Uvijek, barem u stalnoj mjeri, odlučuje i sadržaj pisanog sastavka i svrha, kojoj ima da služi. Postoje li na jednoj strani rukopisi, pomno ispisani kapitalnim i uncialnim slovima, a na drugoj dokumenti za svagdašnje potrebe, to je stalno bilo i pisanih sastavaka, koji su stajali po srijedi. A bilo je stalno i pisara, koji su pisali i jedne i druge sastavke, pa su u nekim slučajevima mogli da udare srednjim putem. Kad bi pismo knjiga prešlo na dokumente, htjelo se svakako izbjeći suvišnom trošenju materijala za pisanje, pa se počelo umanjivati razmjere pojedinih slova, ili drugim riječima,

zadržali bi se približno isti oblici, kao u knjigama, ali bi nastale druge dimensije. Tradicija nije dozvoljavala, da se najedamput prekine starim načinom pisanja, pa je trebalo učiniti neke kompromise.

U ovom smislu osobito mjesto zauzimlje p o l u u n c i a l n o p i s m o. Uncialno pismo je njegov izvor. Ali poluuncialno pismo nema svog vlastitog alfabeta, nego je sastavljeno iz kapitalnih, kurzivnih i uncialnih elemenata s izričitim nastojanjem, da glavnu riječ vode minuskulni oblici. To je prava »scriptura mixta«, ali su Maurinci tačno pogodili, kad su istaknuli njegovu usku vezu s uncialnim pismom i nazvali ga »écriture demi-onciale«, »seminucialis scriptura«. Minuskulni oblici nijesu još gotovi, ali svaki majuskulan oblik odaje težnju, da se pretvori u minuskulan. Videći u njemu tu osobinu, W a t t e n b a c h je tražio, da mu nađe mjesto između izričito minuskulnih pisama, pa mu je i dao naziv p r e t k a r o l i n s k e m i n u s k u l e (Vorkarolingische Minuskel). U IV. stoljeću stoji u neku ruku po srijedi između uncialnog i minuskulnog kurzivnog pisma, pa se njegovi spomenici mogu sad priklopiti spomenicima i prvog i drugog pisma. Njegove prelazne osobine traju dalje u V. i VI. stoljeću, ali u V. se javlja i u svom posebnom obliku. Tada je knjižno pismo, zaostaje dakle za uncialom za jedno stoljeće. Njegovi su minuskulni oblici već potpuno izrađeni, ne ovise od kurzivnih, ali mogu da u svom razvoju idu još mnogo dalje. Tuđe elemente zamjenjuje svojima.

Karakteristična poluuncialna slova su: **a, g, n, r.** Slovo **a** se razvilo iz unciale na taj način, što se spojna crtica zaokružila i na nju se prislonio desni potez. Slika slova naliči na dva **c,** koja su se spojila, ili na **ci,** spojene u jedno. Slovo **g** naliči današnjem dugom **z,** s crticom mjesto okruga i s dugim i savinutim donjim potezom. Slovo **n** ima ponajviše majuskulan oblik; srednja spojna crta je

kadšto vrlo savinuta. Dijelovi slova **r** mogu da se vrlo raširе, pa da ono naliči minuskulnom **n,** kakovo se susreće u nekim vrstama pisma.

Sistem poluuncialnih kratica odgovara sistemu uncialnih, a ligature su ovdje kud i kamo obilnije i raznovrstnije nego u unciali.

Poluuncialno pismo započinje svoj život u doba, kad majuskulna pisma počimlju opadati i kad se vrši proces prelaza majuskulnog pisma u minuskulno. Ovom procesu pomaže sa svoje strane i poluncialno, a kad je dovršen, počimlje da uzmiče. U knjigama ovog pisma bogato je zastupana patricistička literatura. Pobližem razmatranju mnogo pomaže činjenica, što su rukopisi VI. stoljeća obično datirani.

PETI DIO.

1. Nacionalna pisma.

U poglavlju o kulturnom značenju latinskog pisma spomenuto je, da s propašću rimskog carstva nije nestalo rimskog pisma, kao što nije nestalo ni rimske kulture a ni rimskog prava. Kao i ostale kulturne tekovine, tako su zemlje zapadne Europe preuzele i latinsko pismo i dalje ga obrađivale, svaka na svoj način. Od starih pisama kapitalno, uncialno i poluuncialno, u koliko su se i dalje rabila, mogla su da zadrže svoj stari oblik. To isto nije moglo da bude s kurzivom, pismom svagdanjeg života. Ona se prilagođivala životu u pojedinim zemljama.

Nazivom »n a c i o n a l n a p i s m a« označuju se one pojedine vrste latinskog pisma, koje se javljaju u srednjem vijeku u Italiji, Francuskoj, Španjolskoj, Engleskoj i Irskoj. U koliko su ova područja u uzajamnim kulturnim odnošajima, u toliko su i njihova pisma, a kako se kulturan upliv jedne zemlje širi i preko njezinih granica, tako se širi i

njezino pismo. Geografske oznake imaju samo približno značenje, kako se najbolje vidi iz života onih sjevernih i južnih pisama, koja su živila i na našem području. Kako je došlo do naziva »nacionalna pisma« i što se pod njim ima poimati, spomenuto je već prije, kad je bilo govora o Mabillonu i Maffeiu. Danas znamo da su to pojedine vrste rimskog pisma, koje su se razvile kod raznih naroda i da se te razne vrsti jednog te istog pisma mogu u tolikoj mjeri da razilaze, da im je kadšto teško razabrati zajedničko podrijetlo. Jedno je izvan svake sumnje, da imena pojedinih vrsta pisama ne smiju da znače, da su ih izumili narodi, čija imena nose. Ovi nazivi imaju samo geografsko a nipošto historijsko značenje.

Postanje, napredovanje i uzmicanje nacionalnih pisama pada u doba izmedju VII. i XIII. stoljeća. Latinsko pismo srednjega vijeka je, kako je rekao L u d w i g T r a u b e, najjasniji dokaz neprekidnog spojnog puta između starog i novog doba (Vorlesungen und Abhandlungen II. str. 5.).

2. O nekim talijanskim pismima.

Samo je po sebi jasno, da je Italija mogla da bude područje, na kome će mlađe rimsko kurzivno pismo, koje je zahvatilo čitav javan život, živjeti i razvijat se i dalje poslije propasti rimskog carstva. Tako je zaista i bilo. Razne vrsti pisma mogu se ovdje podijeliti u dvije skupine, prema značenju, do kog su došle i, barem donekle, prema području, na kome su živjele. Od jednog pisma s osobitim značenjem, o kome će se govoriti malo niže, treba odvojiti ona pisma, koja svojim značenjem zaostaju za njim. Među ova idu s t a r o t a l i j a n s k o k u r z i v n o p i s m o, p a p s k o k u r i a l n o p i s m o, i s t a r o t a l i j a n s k o k n j i ž e v n o p i s m o.

Staro talijansko kurzivno pismo nazivalo se prije redovito, a sad samo iznimno, langobardskim pismom. Za nj se u neko doba mislilo, da nije latinsko pismo, nego tvorevina Langobarda. Ali ono ne živi samo u spomenicima langobardskog kraljevstva (568.—774.), u prvom redu u ispravama, nego i na području, koje nije bilo pod langobardskim gospodstvom. Napokon preživljuje i langobardsku vlast i javlja se obilno u notarialnim ispravama. Najdulje živi u langobardskim kneževinama Beneventu, Capua, Salerno. Javlja se i u Južnoj Italiji i tu se bori s karolinškom minuskulom, koja je ovamo dospjela poslije normanskog osvojenja god. 1062. i 1077. I ovdje ga najrađe rabe notari za svoje pismene sastavke i ne iščezava sve do kraja XIV. stoljeća. Protiv njega ustaje i sam car Fridrih II. (1212.—1250.) i izdaje dvije naredbe, kojima hoće da ga zabrani. Prva, od god. 1220., nije se sačuvala. U drugoj, od god. 1231., kaže: »Consuetudinem quam olim in aliquibus regni partibus audivimus obtinere, dilucida constitutione cassantes decrevimus, instrumenta publica et quaslibet cautines per litterarum communem et legibilem per statutos a nobis notarios scribi debere, scribendi modo, qui in civitate Neapolis, ducatu Amalfiae ac Surrenti atque per eorum pertinentias hactenus servabatur, omnino sublato«.

Ovo starije talijansko kurzivno pismo jasno pokazuje, da nije ništa drugo nego nastavak mlađe rimske kurzive. To je samo jedan njezin pogoršan stadij. Slova su vrlo površno izrađena; njihovi se dijelovi visoko dižu i nisko spuštaju, a ligatura ima tako mnogo, kao nigdje inače. Pismo se postepeno umanjuje i gubi od svoje jasnoće. Nema nikakva jedinstva i razlike u pismu nastaju na svakom kroku.

S kodeksima ovog pisma, kojih ima nekoliko iz VII.—IX. stoljeća, treba vrlo oprezno postupati i prije svega nastojati, da ih se po njihovom postanku što tačnije lokalizuje. Ali i poslije takova posla, kad se spoje u jednu cjelinu sjevernotalijan-

ski rukopisi, još se ne dolazi do jedinstvene slike pisma. U njima ima mnogo poluuncialnih elemenata i tragova drugih nacionalnih pisama, u prvom redu merovinških.

Sklonost kurzivnom pismu djeluje u Italiji vrlo jako. Kao u sejvernoj tako su i u drugim dijelovima mogla na njegovoj osnovi da niknu druga pisma ili bolje, da kurzivno pismo, radi veće i pažljivije uporabe, dobije neke naročite osobine. Pismo, koje je rabila u srednjem vijeku papska kancelarija, naziva se k u r i a l n i m pismom. Rad ove kancelarije ide prilično daleko; njezin se arhiv i njezini notari spominju već u IV. stoljeću, ali sačuvani originalni dokumenti datiraju tek iz VIII. Oni se odlikuju nekim posebnim načinom pisanja. Piše se mnogo ljepše, kurzivi se daje jasniji izgled i nastaje neka nova tradicija pisanja, koja se dugo održava i nije ograničena samo na papsku kuriju. Ovim se pismom piše u samostanima i u raznim rimskim kancelarijama, ali i izvan Rima. Kurijalno pismo ima svoje osobito značenje za diplomatiku. Otvara se naime pitanje o tome, koliko su pisari rimskih privatnih isprava radili i u papskoj kancelariji i koliko su doprinijeli širenju ovog pisma. Jedinstvenog poimanja nema u tom smislu sve do danas. Svakako je stalno, da kurialnom pismu ne treba ograničiti područje na papsku kancelariju i da nije krivo, ako mu se dade naziv s c r i p t u r a r o m a n a.

Kuralno se pismo ističe svojim širokim i oblim oblicima. U ispravama, koje se pokazuju u svečanoj opremi, obli su dijelovi slova, kao **a, o, c** vrlo široki a potezi kao kod **h, l, p,** vrlo dugački. Posljedica je ove zadnje pojave, da su pojedini retci međusobno odijeljeni širokim prostorom. Svojim oblikom ističu se još osobito slova: **f, r, t, q.** Kurialno se pismo uporno drži tradicionalnih oblika ali koncem IX. stoljeća odaje ipak neki slobodniji ductus. U X. stoljeću ima da se bori protiv franačke minuskule, koja je zahvatila i Rim. U papskim ispravama javljaju se minuskulni elementi u početku vrlo slabo i kuriala živi nesmetano i u XI. stoljeću dalje. U privatnim ide taj proces mnogo brže. Koncem XII. stoljeća kurijale nestaje. Reforme učinjene u papskoj kancelariji, djelovale su na nju vrlo nepovoljno. Stanovit broj sjevernotalijanskih rukopisa iz VII.—IX. stoljeća, koji su potekli iz pisarskih škola Bobbio, Lucca, Verona i Novara, odvaja se po svom pismu od spomenika, pisanih starim talijanskim kurzivnim pismom (langobardskim). I ovdje se događa nešto slična, što i kad kuriale, samo u kud i kamo manjem opsegu. Ostaje kurzivan oblik, ostaju ligature, ali se pojedini elementi poboljšavaju i pismo postaje jasnije i manje promjenljivo. Ali ovo je sve samo časovita pojava, koja ne može da se opre prodiranju minuskule.

3. Langobardsko-beneventansko pismo.

Na bazi rimske minuskule mogle su se u Italiji, kako je spomenuto, razviti razne vrsti latinskog pisma. Dosta je bilo, da se javi neki centar, u kome se dovoljno piše, gdje je pismo smatrano važnom kulturnom tekovinom i gdje mu se poklanja dovoljno pažnje. Takovim bijaše benediktinski samostan u Monte Cassinu. Ovaj je samostan utemeljio god. 529. sv. Benedikt na mjestu jednog starog Apolonovog hrama. God. 590. srušiše ga Langobardi a kasnije, kad je bio ponovno podignut, Saraceni god. 884. Njegov cvat počimlje u X. stoljeću i traje, uz neke prekide, dalje. Samostan posjeduje velik broj lijepih i dragocjenih rukopisa, među kojima ima mnogo vrlo raskošno opremljenih. Spomenuto je u historiji paleografije, da je on i u najnovije doba važan centar paleografske nauke, koji odaje i vrlo mnogo umjetničkog smisla.

Montekasinsko pismo smatralo se prije langobarskim pismom, pismom južnih talijanskih vojvodina, kao što bijaše staro talijansko kurzivno pismo

pismom sjevernih. Ali, kad se uzme u obzir da sjeverno nije jednostavno preneseno na jug i da južno nije postalo samo iz sjevernog, ne smiju se sjeverno i južno smatrati jednom cjelinom ni u onom slučaju, kad se oba krste zajedničkim imenom langobardskim. Važnija od samog imena je činjenica, da je i južno postalo iz kurzivnog i da je moglo da postane i u slučaju, kad ne bi bilo sjevernog (langobardskog u užem smislu riječi). Sličnosti i veze između sjevernog i južnog ne odlučuju ništa u njihovom postanku. Ali, ako nije opravdana težnja, da se i jednom i drugom dade samo jedno jedino ime, nije opravdana ni težnja, da se jedno od drugoga strogo odluče. Ne smije se zaboraviti na mogućnost miješanja elemenata i u jednom i u drugom pismu. Tu mogućnost pruža sam Rim, koji je, po Traubeu, već u IX. stoljeću bio zahvaćen langobarsko-beneventanskim pismom.

Osim Monte Cassina živi i cvate ovo pismo i u drugim benediktinskim samostanima južne Italije, kao La Cava, S. Maria dell'Albaneta, S. Sofia in Benevento, S. Liberatore alla Maiella i t. d. To je izričito talijansko benediktinsko pismo. U Monte Cassinu cvate vrlo lijepo u XI. stoljeću za opata Teobalda, Riheriusa, Fridrika i Desideriusa. U XII. stoljeću gubi donekle od svoje prirodnosti ali živi dalje i onda, kad je minuskula prodrla u benediktinske opatije. U južnoj Italiji živi ne samo u kodeksima nego i u ispravama. U ovakovim pismenim spomenicima nalazimo ga i u Dalmaciji. Kod dalmatinskih se spomenika ne smije zaboraviti na uplive, koji mogu da dolaze i sa sjevera Italije, pa na razliku između kodeksa i isprava, koja se opaža i u Italiji.

Karakteristični su oblici slova **a, e** i **t.** Slovo se **a** u starije doba javlja u otvorenom, kasnije u zatvorenom obliku. Slovo je **e** u sredini prelomljeno i uzdiže se iznad ostalih. Slovo **t** je slično slovu **a,** ali svoj gornji dio završuje ravnom crtom, a ne

kvačicom, kao **a.** Pismo odaje jasnu kaligrafsku tendenciju i težnju k što većoj jasnoći. Vezu s kurzivnim pismom odaju mnogobrojne ligature, promjenljivost oblika pojedinih slova i često produživanje njihovih dijelova. Za ligature su najpodesnija slova **e, f r** i **t.** Ovo je pismo u neku ruku izmijenilo dosadanji sistem kratica, kako se vidi kod slova **m.** Kodeksi su izrađeni vrlo ukusno, ali često ima u njima i sasvijem čudnih ornamenata. Dok se pojedina slova vrlo često a kadikad i u svojim detaljima, vrlo čudno mijenjaju, ostaju cjelovita slika pisma konstantnom. Odatle dolaze poteškoće u određenju nedatovanih spomenika. Pismo ne preživljuje XIII. stoljeće i ako se u vrlo malenoj mjeri, ponajviše s razloga povađanja, javlja tamo i amo i u XIV.

4. Merovinško pismo.

Iz rimske kurzive postala su ne samo talijanska pisma, nego i pismo franačkog kraljestva, koje je Mabillon nazvao s c r i p t u r a m e r o v i n g i c a s e u f r a n c o-g a l l i c a, a koje se, po njemu, danas naziva merovinškim pismom. Između ovog pisma i talijanskih postoji razlika u karakteru samog pisma i u pisanim spomenicima, koji su ga sačuvali. Na prvo mjesto dolaze pismene tvorevine kancelarije merovinških kraljeva a na drugo knjige. S pravnim ustanovama i ispravama preuzelo je franačko kraljevstvo od rimskog svijeta i pismo, ali je ovo obradilo na svoj način, kao i rimsku ispravu. U franačkim je kancelarijama rimska kurziva dobila svoj novi oblik. Od talijanskih se pisama razlikuje poglavito time, što su pojedina slova vrlo uska i sljubljena jedno na drugo, dakle nešto sasvijem drugo, nego u rimskoj kurijali, i što su njihovi dijelovi jako produženi i prema gore i prema dolje. Pismo merovinških kraljevskih isprava, od kojih se sačuvalo 37 na broju, rabe i privatne isprave, ali ovih ima vrlo malo. I jedne i druge

odavaju nastojanje, da se gornji i donji dijelovi slova, naročito oni, koji se izdižu iznad crte ili spuštaju ispod nje, učine kud i kamo debljim od srednjih. To i jest najjača osobina ovog pisma, po kojoj se razlikuje od svakog drugog.

Pismo karolinških kraljevskih diploma je mnogo ljepše i pravilnije od pisma merovinških. Slova i riječi nijesu tamo toliko zbijene, koliko ovdje. Karolinška je minuskula vrlo povoljno djelovala na merovinško pismo dobe Karla Velikoga. To se isto događa i s pismom privatnih isprava. Pismo knjiga, kad upliv rimskog kurzivnog pisma na nj jako djeluje, pokazuje se u mnogo jasnijoj slici od pisma isprava. Na čitavom se području u VIII. stoljeću pripravlja prelaz u minuskulu.

Pojedina se slova merovinškog pisma često javljaju u vrlo različitim oblicima, ali ti oblici, uzmu li se skupa, davaju ipak nešto tipičnoga. To se vidi već na slovu **a**, koje može da bude gore sasvijem otvoreno, pa da time naliči slovu **u**. Ali mogu njegovi lijevi dijelovi da budu ravni a desni savinuti nadesno ili da i lijevi i desni dijelovi budu savinuti nadesno. Slovo **a**, može napokon da se javi u oblicima vrlo sličnim uncialnim ili karolinškim. Kao slovo **a**, tako pokazuju i slova **e**, **t** i **g** jasno, da su kurzivnog podrijetla. Za merovinški oblik slova **e** vrijedi ono isto, što i za druge njegove vrste, a to je, da je za njegov oblik često u prvom redu odlučan njegov spoj sa slijedećim slovom. Radi tog razloga merovinški je pisar dodavao kojekakve kvačice, kojih nema u njegovim drugim oblicima. Kod **t** je poprječna crta jako savinuta, ali opet drugačije nego u langobardsko-beneventanskom pismu. Gornji se dio slova **g** sastoji od krivuljaste crte, koja nosi na sebi malen, više ili manje zatvoren, zavoj. Osim toga se javlja i ona mala kvačica na vrhu, koju vidimo kod današnjeg štampanog slova **g**, a koja je u merovinškom pismu omogućivala spoj s idućim slovom.

Merovinško pismo nije imalo vremena, da se, kao nacionalna pisma u Italiji, Španjolskoj i Engleskoj, dalje razvija i dopre do neke stalne visine u svojoj težnji k stalnom kaligrafskom savršenstvu. Njegov je razvoj prekinula karolinška reforma. Mogu se dakle pratiti pojedina slova u svojim oblicima, ali ne pismo u cjelini.

5. Vizigotsko pismo.

Vizigotsko je pismo ono, koje se razvilo u Španjolskoj, pošto je osvojiše Vizigoti, i to opet iz rimske kurzive. Ova je kurziva došla u Španjolsku prije nego u zemlje franačkog kraljevstva. Da se tu mogla rabiti i cvasti, pomogao joj je bogat duševan život VI. i VII. stoljeća a naročito biskup Izidor Sevilski (570.—636.), koji je imao mnogo smisla za književan rad i podupirao širenje rimske crkvene i svjetovne književnosti. Vizigotsko se pismo javlja pod nazivom l i t t e r a t o l e t a n a s e u g o t h i c a i živi od VIII.—XI. stoljeća. Kad je vizigotska vlast podlegla udarcu Arapa (711), povukao se književan rad u samostane. Tu su se pisale i prepisivale knjige za crkvene potrebe, sastavci književnog i gramatičkog sadržaja, zakoni i akti o koncilima. Naročito u sjevernijim krajevima nikoše bogate samostanske knjižnice, koje se često odlikuju svojim posebnim karakterom. Koncil u Leonu naredio je oko god. 1091. da u liturgičnim knjigama vizigotsko pismo (littera toletana) ima da bude zamijenjeno karolinškom minuskulom (littera gallica). Iz liturgijskih knjiga dospije karolinško pismo i u ostale, pa i u javne i privatne isprave. Dok se u Španjolskoj vizigotsko pismo ipak održalo do polovice XII. stoljeća, nestalo ga je u Kataloniji, gdje je franački upliv u crkvenom i političkom životu bio kud i kamo jači nego u Španjolskoj, već u X.

Kako su spomenici vizigotskog pisma mnogo obilnije od drugih opskrbljeni kojekakvim bilješ-

kama i opaskama o njihovom postanku, tako je ovdje lakše nego na drugim područjima vidjeti djelovanje pojedinih pisarskih škola. Južni kulturni centar bijaše Toledo. Njegovi se spomenici po obliku pisma jako odvajaju od sjevernih.

Vizigotsko pismo odaje na prvi pogled mnogo sličnosti s langobardsko-beneventanskim, ali se odvaja nekim naročitim osobinama, kao oblicima slova **a, e** i **g**. Karakterističan je naročito oblik slova **g**. Oblik mu je uncialan, gornji okrug otvoren, rep dugačak i često se savija nalijevo. Slovo je **a** vrlo slično slovu **u**, jer je gore široko otvoreno. Od njega se razlikuje po tome, što mu desna crta nije uspravna kao kod slova **u** nego zaokružena i tvori spoj i idućim slovom. Ali slovo **a** može da se javi i u drugim oblicima. Mnogo je jasniji njegov uncialan oblik na početku i svršetku riječi i u spoju **ae**. Slovo se **e** uzdiže iznad ostalih slova i prema ligaturama poprima razne oblike. Njegov je gornji dio kadšto otvoren i cijela njegova slika naliči onda preokrenutom broju 3. Najstariji spomenici VI. i VII. stoljeća imaju, uz slova vizigotskog karaktera, i mnoge elemente rimske kurzive, pa tako nastaju mješavine raznih oblika i kod ligatura. Ovo je prvi stadij pisma, koji se označuje kao kurzivno vizigotsko pismo. Spomenika ovakovog pisma ima vrlo malo, ali se njegovi elementi javljaju sve do XII. stoljeća. Drugi se stadij označuje kao okruglo vizigotsko pismo. U VIII. i IX. stoljeću nije još potpunuo izgrađeno ali u X.—XII. dospijeva do kaligrafskog stepena. Rukopisi su tada vrlo bogato opremljeni i ukrašeni ornamentima i inicialima. Ali nije ništa neobično, ako se i u ovim spomenicima javi kakav kurzivan elemenat.

6. Irsko-anglosasko pismo.

I irsko-anglosasko pismo, pismo, koje se razvilo u Irskoj i Engleskoj, vuče svoju lozu od rimskog pisma, ali ne, kao ostala nacionalna pisma, od rimske kurzive nego od poluunciale. Prvi spomenici rimskog pisma, koji su došli k Ircima, bijahu one ligaturgijske knjige, koje su donijeli misioneri u V. i VI. stoljeću. Kako su Irci prihvatili kršćanstvo, tako su poprimili i izričito pismo liturgijskih knjiga, poluuncialu. Ovo su pismo stali rabiti za svoje potrebe i prerađivat ga po svom ukusu. Kad je rimska poluunciala poprimila u Irskoj neke naročite oblike, postalo je i irsko nacionalno pismo. U tekstovima IX.—XII. stoljeća postoji za nj poseban naziv s c r i p t u r a s c o t t i c a. Pod imenom S c o t t i poimali su se irski fratri, koji su mnogo išli po svijetu. Prvi irski naziv za pismo bijaše l i t t e r a e t u n s a e.

Iz poluunciale nastadoše dvije vrsti pisma, okruglo i šiljasto. Okruglog nestade u IX. stoljeću, šiljasto se održalo kroz čitav srednji vijek i dospjelo u XI. i XII. do svog stalnog oblika, koji je ostao uzorom kasnijem načinu pisanja.

Irski misioneri donesoše irsko pismo i u južne krajeve Engleske i predadoše ga Anglosasima. Ali na jug donesoše pismo i misionari iz Italije, a u engleske zemlje dođoše i mnogi rukopisi sa kontinenta. Tu je dakle bilo upliva sa tri strane, ali je prevladao irski, te irsko okruglo i šiljasto pismo postade anglosaskim nacionalnim pismom. Razlike između pisma u Irskoj i Engleskoj nijesu takove prirode, da bi se moglo govoriti o dvjema vrstama pisma. Ima kodeksa, za koje je vrlo teško reći, jesu li irskog ili anglosaskog postanka. Opaža se, da anglosasko pismo obiluje više od irskoga okruglim oblicima, ali, kad je i amo i tamo prevladao šiljast oblik, nestaje ovog kriterija. Okruglog pisma nestaje u IX. stoljeću, a šiljasto živi dalje i u X. Sad dolaze dva nova momenta; jedan je jak i postojan upliv karolinške minuskule, a drugi reforma pisma na čitavom području, koja opet iziznosi okrugle oblike. Karolinška je minuskula

brzo osvojila sve latinske pismene sastavke a irsko-anglosasko pismo živi dalje u engleskim. Poslije god. 1066., kad su Normani osvojili Englesku, nestaje mu traga.

Okruglim su se pismom pisale u prvom redu liturgijske knjige. Ono se odvaja mnogim poluuncialnim oblicima, velikim i okruglim slovima sa kratkim gornjim i donjim potezima. Prerađeno okruglo pismo daje šiljasto. Slova nijesu ni velika ni široka, nego malena i uska a svršavaju tankim crtama. Za prvi su oblik pisma karakteristična slova **r, b** i **l**, a za drugi **a, f, g, r** i **s**. Šiljasto je pismo postalo s praktičnih razloga, radi bržeg pisanja u dnevnom životu. U knjigama je svakako mnogo pravilnije nego u ispravama. Mnogi rukopisi odaju kompromis između okruglih i šiljastih oblika.

Irci osnovaše na kontinentu mnoge samostane i ovi postadoše središtima kulturnog i naučnog rada. U ovom je poslu prednjačio sv. Kolumban i njegovi učenici. Oni osnovaše samostane Annegray, Luxeuil, Fontenay, Bobbio i druge i uzeše mnogo učešća u kulturnom radu kontinentalnih zemalja. Vrlo važna irska naseobina u paleografskom smislu je samostan Saint-Gall (St. Gallen) u Švicarskoj. Po uzoru knjiga, koje Irci donesoše sobom, pisale su se knjige na kontinentu. U talijanskom manastiru Bobbio nastadoše mnogi rukopisi pisani onim pismom, koje se rabilo u sjevernoj Italiji, ali s irsko-anglosakim elementima. Za Ircima povedoše se i Englezi. I oni dođoše na kontinent, osnovaše svoje naseobine i donesoše sobom svoje knjige, te na taj način djelovaše na pismo kontinenta.

Prema ovakovom razvoju irsko-anglosaskog pisma mogu se njegovi rukopisi svrstati u ove četiri skupine: 1. irski rukopisi irskog podrijetla, 2. anglosaski rukopisi engleskog podrijetla, 3. irski rukopisi kontinentalnog podrijetla i 4. anglosaski rukopisi kontinentalnog podrijetla. Od drugih rukopisa rimskog pisma razlikuju se irsko-anglosaski, osim pisma, i svojim inicialima i ukrasima na knjigama. Dok često obiluju slikama ljudi i životinja, imadu vrlo rijetko slika biljka.

7. Pogled na nacionalna pisma.

Rimsko pismo prestaje ondje, gdje prestaje rimski svijet. Latinsko pismo srednjega vijeka prati latinsku kulturu i književnost na njezinom dalekom putu u sve kulturne krajeve svijeta. Srednji vijek daje latinskom pismu obilježja svjetskog pisma. Ono postaje kulturnom tekovinom svakog naroda, koji ga rabi, njeguje i prerađuje. Samo historijski su razlozi učinili latinsko pismo svjetskim. Tko ga drugčije poima, tko bilo koji oblik latinskog pisma smatra svojom nacionalnom tvorevinom, griješi protiv svog značenja u kulturnom životu čovječanstva. Tako su griješili Nijemci XIX. stoljeća, kad su u gotici, o kojoj će se odmah govoriti, gledali nešto specialno svoga. Njihovi prethodnici XVI. stoljeća bijahu na čistu s time, da nema nikakvog njemačkog nacionalnog pisma.

Latinski se jezik srednjega vijeka diferencirao prema pojedinim zemljama. U to doba piše skoro čitava Europa latinskim pismom, ali ne pita za njegov odnošaj prema latinskom jeziku; jednostavno uzimlje latinsku ortografiju, kakva joj se nuđa i prilagođuje je svojim potrebama i svom znanju. Kako netko čita riječi, tako ih i piše. Za tačno poznavanje načina pisanja, treba poznavati pisarevu domovinu, procijeniti njegovu naobrazbu, uplive, kojima je izložen i t. d.

Širenju rimske kulture pogoduje širenje kršćanstva. Rimska kultura nosi sobom u druge zemlje ono pismo, koje se najviše rabilo, kurzivno. S kršćanstvom i njegovim knjigama ide i kršćansko latinsko pismo, unciala i poluunciala. Tako se latinsko pismo izvan svoje uže domovine, Italije, raz-

vija na dvostrukoj bazi. Nastaju dvije škole. Talijanska škola živi dalje u zemljama prvog rimskog osvojenja, Francuskoj i Španjolskoj. Nova škola, inzularna, obuhvata Irsku i Englesku, a djelomično i Francusku i Njemačku. U kolo zemalja, koje se okupljaju oko latinskog pisma, najkasnije ulazi Njemačka. Kod toga posreduju dijelom Francuska, dijelom Engleska a dijelom Irska.

Opreka između kontinentalnog i inzularnog pisma u početku je prilično velika. Kontinentalni ljudi ne umiju da čitaju inzularno, kao ni inzularni kontinentalno. Ali, kad irski misioneri osnovaše na kontinentu svoje postojbine, kad su se i na konti, nentu pisali rukopisi inzularnim pismom, opreke počimlju da nestaju.

I u Italiji, i u ostalim zemljama postoje samo dvije vrsti pisma, kaligrafsko i kurzivno, pismo knjiga i pismo dnevne porabe. Gdje je jači kulturan rad, gdje se pišu mnogi rukopisi i prepisuju starija književna djela, ondje prevladava kaligrafsko pismo i preobrađuje kurzivno. Gdje je malo rukopisa a više pismenih sastavaka za dnevne potrebe, u prvom redu isprava, jače je i djelovanje kurzivnog pisma. U Irskoj i Engleskoj kurziva se o v d j e razvija iz kaligrafskog pisma a ne dolazi iz vana. Na razvoj pisma izvan Italije u kaligrafskom smislu djeluje najviše poluunciala. Ona živi i razvija se dalje u Italiji i Francuskoj, u jednoj zemlji neodvisno od druge.

Nacionalna su pisma razne vrsti latinskog pisma, koje žive jedna uz drugu. Nema još zajedničkog pisma. Ovo nastaje s karolinškom minuskulom.

ŠESTI DIO.

Karolinška minuskula.

Karlo Veliki (768.—814.) znao je, kako priča njegov biograf Einhard, vrlo dobro latinski jezik a i grčki dovoljno razumijevao. Ali, dok su merovinški kraljevi umjeli da pišu, pokušao je on da nauči pisati, tek kad bijaše u zrelim godinama. A taj mu posao nekako nije išao od ruke. Karlo Veliki je slika svog vremena, a naročito svog carstva, koje je obuhvatalo gornju Italiju, sjevernu Španjolsku, Francusku, zapadnu i srednju Njemačku. I ako se ne može reći, da bi kultura u ovim zemljama stajala na sasvijem niskom stepenu, može se ustvrditi, da se nije mnogo pisalo, jer to nije tražio duh vremena. Tjelesne vrline, vješto baratanje oružjem i viteško raspoloženje značilo je mnogo više od načitanosti i vještine u pisanju. Za pisanje bijahu pisari. Koliko je trebalo pisati, toliko je i bilo pisara, a u nekim se slučajevima može reći, da se pisalo onda, kad je bilo pisara, a kad ih nije bilo, jednostavno se nije ni pisalo. Ni viteški trubaduri, i ako često stajahu na vrlo visokom stepenu naobrazbe, nijesu uvijek umjeli pisati. Škole Karla Velikoga nijesu pisanju poklanjale mnogo pažnje. Ali je Karlo Veliki imao neobično mnogo smisla za tekovine duševnog života. Prirodnu sklonost povećali su primjeri sa strane, u prvom redu iz Italije, kad ju je osvojio. Da na književnom i umjetničkom polju provede svoje zamišljene osnove, stao je dozivati k sebi učitelje, umjetnike i naučenjake iz raznih krajeva, iz Italije, Španjolske i Engleske. U njihovo kolo pristupiše domaći ljudi. Ovi su djelovali na Karlovoj visokoj školi, s c h o l a p a l a t i n a. Vođa čitavog kulturnog pokreta bijaše Alkuin, rodom Anglosas, čovjek velikog znanja, energije i općenite naobrazbe. Osim ove centralne škole bilo ih je i drugih kod pojedinih samostana. Ali sve one trpljahu od pomanjkanja knjiga. Da se tome doskoči sakupljahu se knjige po Italiji, po engleskim samostanima i kupovahu se na tržištima u Rimu.

O Karlovim reformama na području pisma može se govoriti u onoj mjeri, u kojoj i o reformama na ostalim područjima kulture. Direktna

svjedočanstva ne postoje, ali sačuvani pisani spomenici pokazuju, da se pošlo dvojakim smjerom. Kad je trebalo izraditi nove tekstove, uzeli su se za uzor pisani spomenici sa što jasnijim pismom. Pismo, koje se rabilo u dnevnom životu, upotrebilo se tek onda, kad ga se prije oslobodilo kojekakvih nepotrebnih znakova i nejasnih oblika.

Lijepo pismo, koje se javlja krajem VIII. stoljeća u rukopisima franačkog kraljevstva, naziva se karolinškom ili franačkom minuskulom. Nju ne daje jedan samostan, nego više njih i njoj ne služi podlogom samo jedno pismo. Alkuin, glavni promicatelj reforme, stajaše pismu, koje se prije njega javlja na franačkom području, prilično daleko. On stajaše na strani inzularnog pisma. U doba, kad nastaje karolinška minuskula, ne dolazi s vana nikakav jači pokret; njoj u prilog djeluju samo unutarnji pokreti. Plod ovog novog pokreta, novo pismo, preuzimlju pojedini kulturni centrumi, samostani kao Orleans, Reims, Tours, S. Denis, Corbie, S. Amand i t. d., ali svi doprinašaju svoj dio k njegovu razvoju. To se ne događa samo na francuskom području, nego i na njemačkom. Središta su kulture ovdje Reichenau, St. Gallen, Fulda, Salzburg. Ovdje je prije prevlađivao inzularan upliv a sad ga zamjenjuje francuski. U karolinškoj se minuskuli sastaju skoro svi elementi rimskog pisma, koji se javljaju u raznim njegovim vrstama, elementi rimski, starokršćanski, talijanski, španjolski, francuski, irski i anglosaski. To se ne odrazuje samo u pismu, nego i u izgledu rukopisa, u kraticama i minijaturama. U karolinškoj minuskuli nema jednog stila, nego je tu mješavina raznih stilova, ili, drugim riječima, pomanjkanje svakog stila. Središte kulturnog rada u doba Karla Velikoga bijaše manastir St. Martin de Tours. Tu je od god. 796.—804. djelovao ne samo kao opat, nego i kao učitelj i reformator sam Alkuin. Ali ipak taj samostan nije dao čitavom karolinškom kulturnom pokretu nikakvo

jedinstveno obilježje, pa ga nije dao ni pismu. Ni jezik, ni znanost, ni umjetnost nemaju jedan jedini centar. U umjetnosti se javljaju mnoge škole, pa tako i u pismu. Karlu Velikome je bilo stalo, da se mnogo i svugdje radi, ali nije učinio ništa, da normira taj rad, a još manje da ga centralizira. Do jedinstvenog karaktera u pismu dolazi na taj način, što mnogi njegovi pojedini oblici sad prestaju da žive. To se događa u doba od XI.—XIII. stoljeća. Početak XIII. stoljeća označuje pobjedu karolinške minuskule nad ostalim pismima. Nestaje i francuske minuskule, s kojom počimlje pokret, a na njezino mjesto dolazi općenita minuskula. Latinsko pismo postaje svjetskim pismom u pravom smislu riječi.

Već rukopisi IX. stoljeća pokazuju, da se potpuno prekinulo sa svakom tradicijom, pa i sa nedavnom prošlošću, ali da su se rado tražili ljepši oblici od onih, koji bijahu pred očima. Radi toga izbijaju na javu kapitalni, uncialni i poluuncialni oblici. Zasluga je karolinške minuskule, da se od njezina doba dalje nije nikada zaboravilo na lijepe majuskulne oblike starijih vremena. Škola St. Martin de Tours, kako je spomenuto, vrlo rado imituje stare oblike, pa zna da u tome često i pretjeruje. Kapitalnim i uncialnim pismom piše se i u drugim samostanima. Rukopisi, koji su pisani u svim tim samostanima, pokazuju neprestanu mješavinu majuskulnog i minuskulnog pisma. Minuskulni oblici ne bijahu ni prije nikakva rijetkost; javljaju se u kurzivi, unciali i poluunciali, ali ne mijenjaju ni najmanje karakter ovih pisama. Unciala i poluunciala ostaju i dalje majuskulnim pismima a kurziva, dok teži k što jednostavnijem i bržem pisanju, ne ide za izgradnjom minuskulnih oblika. Tek pri kraju VIII. stoljeća znadu da dominiraju minuskulni oblici. Ako se i ne pišu minuskulnim pismom cijeli rukopisi, a to se pišu veliki dijelovi. Ta je pojava više ili manje slučajna i ne pokazuje, da se definitivan prelaz na minuskulu prije karolinškog doba

gdje ostvarao. Sad pak nastaje u tom smislu jak pokret, koji počimlje u Francuskoj i širi se najprije po gornjoj Italiji a onda po čitavom kulturnom svijetu. U Francuskoj joj prvu osnovu daje merovinško pismo, u gornjoj Italiji unciala i polunciala a kurziva na čitavom širokom području. Slični elementi pretvaraju se u jedno.

Glavne bi razlike između minuskule i ostalih vrsta latinskog pisma bile od prilike ove: Slova stoje samostalno jedno uz drugo. Nestaju ligature, koje izazivlju promjena u oblicima slova i zamjenjuju ih nove, koje u nje ne diraju. Pismo poprima neki harmoničan izgled. I manja i veća slova zadržavaju svoje veličine. To se isto događa i sa pojedinim potezima slova, koji idu uzgori i nizdoli. Sve je to svedeno na neku srednju mjeru. Ovaj se proces postepeno razvija. U rukopisima VIII. stoljeća preotimlju maha stariji oblici. Slova **a, c, e, g, t** pokazuju obično merovinške oblike. U IX. stoljeću postaje pismo ljepše i jasnije; starijih je oblika uvijek manje. Svojim se jasnijim oblikom ističu slova: **m, n, u, i, d, h.** Stari se oblici javljaju kod slova **a** i **g.** Deseto stoljeće ne pokazuje velik napredak. Umjetnički osjećaj nije tada stajao visoko, pa ga se ne vidi ni u pismu. U XI. se piše sa mnogo više pažnje. Okrugli oblik slova **s** dolazi na kraju riječi mjesto dugačkoga. Javlja se crtica za dijeljenje riječi na kraju retka, ali je napadno, da se kratice rabe više nego prije. U XII. stoljeću dolazi minuskula na najviši stepen svog razvoja. Slova poprimaju lijepe oblike a riječi su pravilno odijeljene jedna od druge. Kratica ima dosta i u različitim oblicima. Kao vrlo važan nov elemenat dolazi česta zamjena okruglih lukova šiljastim, čime počimlje prelaz u gotsku minuskulu.

Lične crte pojedinih pisara dolaze u karolinškoj minuskuli vrlo često do izražaja. Ima pisara, koji se vrlo uporno drže starijih oblika čak i onda, kad su ih drugi sasvijem napustili. Drugi idu u uvađanju novih oblika vrlo brzo napred. Ovo je jedna pojava, koja oteščava određenje nedatovanih rukopisa, naročito u onim slučajevima, kad se ne zna ništa pobliže o pisarima. Na drugoj strani čuvanje starih oblika i uvađanje novih daje podlogu za određenje pojedinih pisarskih škola, kojih je, kako je spomenuto, bilo više. Pojedine škole imaju i svoj poseban ductus u oblicima slova, kraticama i ligaturama, pa i u uresima. Jedne te iste osebine pokazuje često i veći broj skriptorija. Njemački skriptoriji, naročito Fulda i Würzburg, gdje je od vajkada djelovao inzularan upliv, nijesu najedamput napustili svojih tradicija i unijeli su u karolinšku minuskulu neke inzularne elemente.

Kulturan pokret Karla Velikoga zahvatio je mnogo jače pismo knjiga, nego pismo isprava. U carskim je kancelarijama merovinško pismo moglo da živi mirno dalje. Prvi minuskulni elementi javljaju se u ispravama oko polovice devetog stoljeća, i to u formulama na kraju. Nije mnogo potrajalo dok se minuskulom počeo pisat čitav tekst. Minuskulno pismo carskih diploma odaje često neke osobine, kojih nema u pismu knjiga, pa se radi toga ovo pismo označuje kao d i p l o m a t i č k a m i n u s k u l a. U njoj su se sačuvale mnoge starije osobine, kao dugački gornji potezi, oblici slova **a** i **c,** ligature. Osim toga se dodavaju slovima kojekakve crtice i kovrče a za kratice se rabe zavoji. U privatne je isprave ušla minuskula još prije; u St. Gallenu se rabi već tridesetih godina IX. stoljeća. Do XI. stoljeća pismo privatnih isprava ide za pismom knjiga, ali onda, naročito kad su izdavači fizičke ili juridičke osobe visokog položaja i velikog značenja, povađaju se za pismom carskih isprava. Kao najzadnje došle su na red papske isprave. Prije XI. stoljeća ulaze u nje samo pojedini elementi a sada se rabi minuskula uporedo s kurialom. U XII. se rabi samo minuskula. Papske isprave rabe u glavnome diplomatičku minuskulu,

ali joj usavršavaju oblik. U svečanim papskim ispravama slova imadu vrlo lijepe malene oblike a okomiti su potezi svedeni na srednju mjeru. I diplomatička minuskula odaje razlike, koje postoje između pojedinih škola; jedna kancelarija ide jednim, druga drugim smjerom. Pisari unose često u kancelarije elemente, koji prije njih ne bijahu poznati. Notari, koji se ističu svojim radom u kancelarijama, provađaju reforme, koje se dotiču i pisma.

Među knjigama karolinške periode ima i vrlo raskošno opremljenih. Karolinški su pisari, po uzoru rimskih skriptorija, rabili zlatno i srebrno mastilo kad je trebalo rukopise sjajno opremati. K tomu pridolazi inicialna ornamentika i miniature. Kao primjer služe irsko-anglosaski spomenici, ali karolinški su pisari pošli i mnogo dalje. Ne izrađuju se vrlo pažljivo i ukusno samo ilustracije, koje su sastavnim dijelom ne pisma nego čitavog spomenika, nego i inicijali, koji s pismom tvore jednu cjelinu. Ima obilno tragova povađanja ne samo za irsko-anglosaskim, nego i za rimskim, i orijentalnim. Kršćanska umjetnost Istoka, naročito sirska, obilno se odrazuje u karolinškim spomenicima. Ilustracije knjiga i iniciali odavaju veliko bogatstvo boja i oblika, a to se sve s vremenom moglo usavršiti i upotpuniti. Škole, koje se odvajaju svojim pismom, odvajaju se i umjetničkom opremom knjiga. Rad, koji se započinje u Francuskoj, nastavlja se u Italiji, Šponjolskoj, Engleskoj i Njemačkoj. Tako vraća karolinško doba zemljama, od kojih je primilo prvu pobudu za umjetnički rad, umjetnost, koja je u svom napretku pošla već vrlo daleko. Njemačka se njom koristila u obilnoj mjeri kasnije, i to kad su niknule slikarske škole. U ornamentici, kao i u pismu, idu zapadni krajevi barem za pola stoljeća pred istočnim. Srednje mjesto zauzimlju jugoistočni, naročito Bavarska, koja posreduje vezu s Českom. Česki se spomenici XI. stoljeća ne odlikuju lijepim pismom, ali je doskora i ovdje mogla pisarska vještina da lijepo napreduje, kako pokazuje višehradski kodeks krunidbenog evangelistara sv. Vratislava.

Kad je minuskula definitivno osvojila sve zemlje, u kojima prije gospodovahu razna nacionalna pisma, kad je starim slovima dala lijepe nove oblike i pravilne razmjere, kad je provela uporabu stalnih razmaka među riječima a ligature i kratice svela na pravu mjeru, dala je latinskom pismu sve ono, što mu je trebalo, da postane svjetskim i univerzalnim pismom i u čemu se nijedno drugo pismo nije moglo s njim natjecati. Ostalo je otvoreno samo pitanje, kako će s njim postupati oni, koji će ga kasnije rabiti.

SEDMI DIO.

Gotica.

Za goticu, za ono novo pismo, koje u XIII. stoljeću u neku ruku prekida normalan razvoj latinskog pisma, rekli su Maurinci: »Sous la plume des premiers restauraters des belles lettres, les caractères qu'ils trouverent en usage furent declarés gothiques; et comme ils ne pouvaient les attribuer aux anciens Romains, ils les mirent sur le compte des Goths qui avaient renversé l'empire«. Maurinci tumače ime ovog pisma dakle na taj način, što je tobože na nj prešlo ime starih Gota, i ako u njemu ne vide nikakvu njihovu tvorevinu. Ali tako ne stoji ni s imenom. Ono i ovdje nije ništa drugo, nego, kao i u građevinskoj umjetnosti, sinonim za srednjevjekovni stil. Prvi se zameci ovom »gotskom stilu« javljaju u Francuskoj, dakle opet ista pojava kao i kod karolinškog pokreta, pa u Siciliji, Španjolskoj i Skandinaviji. Ali je njegov napredak u rukama Germana. Kao što građevni stil zamjenjuje okrugle oblike šiljastima, tako i oblici pisma prestaju da budu okrugli i postaju ši-

ljastima. Za pismo nije to ništa nova; takovih oblika ima već u XI. stoljeću, a u XII. se javljaju uvijek više. Gotica XIII. vijeka odaje sve one svečane crte, kojima se ističu i spomenici gotske umjetnosti. Tu su trokuti, šiljasti kutovi i uglovi, uski i tanki oblici, koji stoje blizu jedan drugome. Kako ima spomenika čak u ogromnom broju, tako se sve te pojave mogu pregledati do u najveće tančine, ali kako se jedna pojava javlja sad ovdje a sad ondje, sad prije a sad kasnije, cjelokupan pregled često trpi. Da se tome izbegne, najprikladnije je pregledati goticu prema načinu pisanja i podijelit je u minuskulu i kurzivu.

Onim smjerom, kojim ide karolinška minuskula, ide i gotska. Njezina su slova pravilno izrađena, jasna i čuvaju što moguće više svoju samostalnost. Ne pretjeravaju šiljastim oblicima. Kratice se javljaju ali ne preobilno, a znakovi za pokraćivanje uvijek su jasni. Najljepše oblike pokazuje gotska minuskula u XIII. stoljeću. U XIV. i XV. slova su mnogo šiljastija, tanja i stoje mnogo uže jedno uz drugo, nego prije. Kod nekih se slova, kao kod **c, e, t, n, u, b, v** jasno vidi, da se ne pazi mnogo na način pisanja, pa se mnoga slova po samom obliku ne mogu dobro lučiti jedno od drugoga. Na ovo opadanje pisma djelovao je i nov predmet za pisanje, papir, koji se u XIV. i XV. stoljeću rabio već i za pisanje knjiga.

Za djela, namjenjena svečanim svrhama i koja su imala da dugo zadrže svoje značenje, u prvom redu za liturgijske knjige, rabi se minuskula, koja se jasno odvaja od običnog načina pisanja. To se pismo zvalo naročitim imenom littera grossa seu psalterialis. Ističe se svojim velikim i snažnim oblicima, jasnoćom i pravilnošću najvećeg stepena; obiluje inicialima, koje obično preuzimlju i druge vrste gotskog pisma. Djela literarne sadržine služe kao primjer kneževskim i gradskim kancelarijama; ove se povađaju za njima, kad im

treba izraditi veće kodekse, kao zbirke zakona, registre i kopialne knjige. Ovo je vrhunac kaligrafskog minuskulnog pisma. Od njega pa do kurzive za potrebe dnevnog života postoji veoma velik broj prelaznih stanja. Te se razlike javljaju svugdje, gdje god se javlja gotsko pismo, u Njemačkoj, Italiji, Španjolskoj, Francuskoj i Engleskoj. Jasno je samo sobom, da ne postoje samo razlike između pojedinih vrsta gotice i pojedinih stepena minuskule, nego da postoje razlike i prema pojedinim zemljama, gdje je živjela. U koliko se u tome pojedine zemlje podudaraju ili razilaze, nije do danas još dovoljno određeno. Opazilo se samo, da Njemačka i Engleska pokazuju mnogo više šiljastih oblika od Francuske i Italije. Samo pismo daje vrlo malo indicija da se pobliže odrede nedatovani spomenici. Za taj posao pomažu donekle druge pojave, kao vrsti upotrebljene pergamene, mastila uvezi, opaske, dodaci i t. d. Ali je skoro nemoguće odrediti, gdje i kada se najprije javljaju oni oblici, po kojima se jedan spomenik odvaja od drugoga, jer se pojedine osobine gotskoga pisma, ako i ne u cjelini a to odvojeno jedna od druge, uvijek javljaju sad ovdje a sad ondje, sad prije a sad kasnije.

Upoređena s karolinškom minuskulom ne znači gotica ni najmanje bilo kakvo pojednostavljenje pisma. Ova činjenica otvara pitanje, je li gotica plod neke hotimične reforme pisma ili prirodan nastavak njegovog dosadanjeg razvoja. Dok nema ništa, što bi upućivalo na prvu mogućnost, u korist druge ide to, što gotska slova, kad imadu kojekakvih početnih i završnih crtica i poteza, i to ne onako vještačkih i nepodesnih kao u rimskoj kapitali, prestavljaju jedan stadij pisma, koji računa s prirodnim vezama između slova, kao dijelova jedne cjeline. U dosadanjim se vrstama latinskog pisma takva šta ne javlja. Dalje se vidi, da oblik jednog slova, kao na pr. **r**, osobito u ligaturama, djeluje na oblike drugih, pa se ona, uvijek

u duhu gotiće, i mijenjaju. U prvom se redu mijenjaju oblici onih slova, kod kojih su, kao kod slova **o**, obline prirodna potreba.

Za pojavama općenite prirode zaostaju u gotici, kud i kamo više nego u drugim vrstama latinskog pisma, one pojave, koje su izrazom pisareve individualnosti. Ali ipak, kad se pojedina slova, kao **a**, javljaju u raznim oblicima, onda se kod jednih može opaziti prirodan tok razvoja a kod drugih lična inicijativa. Lične se note najbolje vide ondje, gdje se sastaju dva jednaka slova, kao **ii**. Majuskulna se slova javljaju u gotici kud i kamo više nego u pismima karolinške periode; naročito se javljaju u naslovima na početku rečenica, u imenima i t. d. Za majuskulna se uzimaju ona drugih pisama, naročito unciale, ili se jednostavno uvećavaju minuskulna na taj način, što se pojedini potezi podvostručuju. Kao i minuskulna, tako imadu i majuskulna gotska slova više oblika za jedno te isto.

Obzirom na kurzivu ne može se nikako pomisliti, da bi ikada bila sasvijem ispala iz uporabe, pa ni u doba karolinške minuskule. Napadno je dakle, što se zna za vrlo malo spomenika, ispisanih kurzivom. To se može, barem donekle, protumačiti na taj način, da se kurzivno pisanim sastavcima davalo malo važnosti, da su se rado prenašali sa kurzive na minukulu i, kad bi se to učinilo, nije bilo više razloga, da se prvotni sastavak čuva. Uništavalo se dakle vrlo mnogo. Na tu mogućnost upućuje Italija, gdje notarialne isprave odavaju neprekinutu kurzivnu vezu u latinskom pismu. Kad je u XIII. stoljeću bilo mnogo više književnog rada nego prije, pa kad se i više pisalo, javlja se opet kurziva u obilnoj mjeri. I sad je mogućnost što bržeg pisanja prvi razlog njezinu postanku i napredovanju. Kurziva umanjuje oblike slova, napušta pravilne oblike, iznosi nove sastavne dijelove i nove načine spajanja. Ona se, još više od minuskule, javlja u vrlo različitim oblicima, osobito onda, kad nijesu pred nama gotovi sastavci nego prvi koncepti. Na ovima se vidi, da se više slova, pa i čitave riječi, pisalo tako, da se ne bi diglo pero ni prekidalo pisanje. Karakteristične oblike poprimaju u kurzivi duga slova. I ova se spajaju, pa radi toga dobivaju kojekakve kvačice. U tome su prvi zameci današnjeg tako zvanog njemačkog pisma, ali su ti elementi prešli i u latinicu. U kurzivi XIV. stoljeća javljaju se slova **m, n** i **u** u vrlo različitim oblicima; ali kako prevlađuju uvijek tanki potezi i šiljasti vrhovi, vrlo naliče jedno drugome.

Minuskula i kurziva ne žive odjeljeno jedna od druge, pa tako ima među njima i dodirnih tačaka i prelaznih stadija. Kad se kurzivom pišu knjige i drugi sastavci, koji ne smiju da odmah izgube svoje značenje, onda su njezini oblici i ljepši i jasniji. Između vrlo mnogo kojekakvih minuskulno-kurzivnih oblika vraća se često jedan, koji se odlikuje jasnoćom, malim oblicima i umjerenim ligaturama. Njemu nasuprot stoji pismo nekih koncepata, koji dosižu najviši stepen nečitljivosti i nejasnoće. Kad osim koncepata ima i čistopisa, može se u nekim slučajevima opaziti, da je jedan te isti pisar pisao sad više a sad manje jasno.

Ispravama, koje proizlaze iz carske i papske kancelarije služi uzorom ono pismo, kojim su se pisale knjige. Ali se u XIII. stoljeću često javlja običaj, da isprave piše sam primaoc, pa ih šalje ili daje caru na potvrdu. Prirodna je posljedica toga, da carske isprave ne odavaju više svoj jedinstven karakter kao prije. Samim kancelarijama pak služe prečesto kao uzor papske isprave.

Papska je kancelarija u to doba provela svoju reorganizaciju, a to je djelovalo i na njezino pismo. Odredilo se, koje se pismo smije rabiti, kad se smiju pisati povećana slova, kad urešavati, kad se imaju rabiti ligature i kratice i t. d. Sve ono, što

se ustanovilo u XIII. stoljeu, ostalo je na snazi do XV. Pismo papskih isprava je minuskula posebne vrsti, nazvana kurialnom minuskulom. Ali i ovo pismo ne može da se strogo ogradi od upliva pisma tadanje dobi. Pisari, koji bijahu vješti gotici, unijeli su u papske isprave mnoge njezine elemente. Carske kancelarije, i kad postupaju po uzoru papske, rabe goticu mnogo više od nje, ali se teško odlučuju za kurzivu. Mnogo lakše nego u isprave, ulazi gotica, u svom kurzivnom obliku, u carske i papske registralne knjige. U doba, kad se gotica sasvijem degenerirala, javlja se u papskoj kancelariji ono novo pismo, koje je ostalo u običaju sve do pape Lava XIII., a koje je poznato pod imenom scrittura bollatica ili littera S. Petri. To je pismo teških i debelih oblika. U privatnim se ispravama susreće gotska kurziva, često u poboljšanom obliku, tako da naliči na pismo knjiga.

Umjetnička se oprema gotskih kodeksa nastavlja ondje, gdje je stala karolinška minuskula. Pisanje i umjetničko opremanje knjiga bijaše vještina, koja se skupo plaćala. Samostani su to vrlo dobro znali i umjeli da vješto izrabe. Spominje se, da se za jedan primjerak sv. pisma, kad je bio lijepo pisan i ukusno opremljen, plaćalo 300 zlatnih forinata, a to bijaše čitav imetak. Dobri pisari i risači nijesu propali, kako je već spomenuto, ni onda, kad je došao Gutenberg sa svojim izumom.

OSMI DIO.

1. Okruglo humanističko pismo.

Na čitavom području, koje je gojilo uspomene na rimski svijet, vladaju prije karolinška minuskula a onda gotica, svaka skoro puna četiri stoljeća. Njihovom životu odgovara vrlo dobro ono stanje, koje je nastupilo u XV. stoljeću. Zapadna Europa rabi dvije vrsti pisma, okruglo humanističko pismo i šiljastu goticu. Renesansa klasičkih nauka u Italiji u XIV. i XV. stoljeću dotiče se i pisma. Humanistima, kad su prepisivali stare rukopise, bijaše milije da rabe karolinšku minuskulu nego goticu; ona ih više od ove sjećaše na klasično rimsko doba. U Italiji se to moglo lakše dogoditi nego u drugim zemljama, jer je tu uz goticu živila dalje i karolinška minuskula. Fiorenza, koja je u XIV. i XV. stoljeću bila središte humanističkih nauka, bila je i prva domovina humanističnog pisma, pisma, koje oživljuje stare oblike i uzimlje kao uzor lijepe rukopise XI. i XII. stoljeća. Humanistično se pismo u Italiji može smatrati kompromisom između karolinške minuskule i ranijih elemenata, pa prema tome može da sad prevlađuje jedan a sad drugi njegov sastavni dio. I humanistično se pismo javlja u raznim oblicima, u obliku knjižnog pisma, kurzive za dnevnu potrebu i kancelarijskog pisma. Pismo knjiga je najizrazitiji dokaz povađanja za starijim uzorima. Humanisti su umjeli, da u tom poslu postupaju vrlo vješto i da svoje izradbe učine tako sličnim starijima, da ih je u nekim slučajevima teško razlikovati od njih. Ali se pisari nijesu mogli oteti ni elementima novijeg doba, kao oblicima slova **i, r, s, t** i **v.** K tome dolazi pergamena humanističkog doba, koja se bitno razlikuje od starije. Najljepši primjeri humanističkog pisma potječu iz XV. stoljeća. U XVI. se knjige već manje pišu a više štampaju. Kratice i nepotrebne ligature ne odgovaraju više duhu vremena, pa postepeno i nestaju.

Humanistična je kurziva pismo osobite vrsti. Ona se ne prislanja izričito na nijedno pismo ni starije ni novije, nego spaja, skoro u jednakoj mjeri, elemente raznih pisama, u prvom redu onih, koji žive u njezino doba. To su elementi humanističnog pisma knjiga, karolinške minuskule i gotice. Ova je kurziva kud i kamo jasnija od ranijih, i u stvari nije ništa drugo, nego jednostavniji način

pisanja. Prema svrhama, u koje se rabi, opažaju se i vrlo različiti stadiji. U knjigama je mnogo ljepša nego u ispravama i pismima. Štampana kurziva vrlo nalići pismu knjiga, štampanom i pisanom.

Kancelarije rabe u Italiji sad pismo knjiga a sad kurzivu; u tome odlučuje običaj, koji vlada u pojedinim kancelarijama i traži da isprave budu napisane sa više ili manje pažnje. K tome dolazi pisareva individualnost, koja može da ide i smjerom pisma knjiga i smjerom kurzive. U XVI. se stoljeću vide vrlo različiti oblici kancelarijskog pisma, kojima se često davaju i posebni nazivi, kao: lettera Romana, Napolitana, Fiorentina, Milanese, Veneziana i t. d. Talijansko se kancelarijsko pismo u Španjolskoj naziva bastardilla ili bastarda a u Francuskoj écriture batarde.

Talijansko se humanistično pismo u svojim raznim oblicima, ali naročito u onima, koji bijahu najprikladniji za štampu, brzo raširilo po cijeloj Europi. Druga su pisma, i kad su već bila u uporabi za štampu, pred njim postepeno uzmicala. U Francuskoj se to dogodilo već okolo polovice XVI. stoljeća, u Engleskoj i Nizozemskoj za po vijeka kasnije a u Švedskoj, Norveškoj i Danskoj u XIX. stoljeću. Širenje kurzive išlo je ruku u ruku sa širenjem pisma knjiga i ako s nekim stalnim zakašnjenjem. Najprije je prodrlo u pisane sastavke na latinskom jeziku a kasnije i u one na tuđima. Za kancelarijsko pismo dosta je spomenuti, da je njegovo širenje i uzmicanje ovisno od svih onih momenata, koji u odnošajima između pojedinih kancelarija i njihovih isprava dolaze do izraza. U papskoj se kancelariji srelo sa spomenutom scrittura bollatica.

2. Moderna gotica.

Izum štampe označio je smjer, kojim je imalo da krene tiskarsko pismo, a pismu, kojim se pisalo u dnevnom životu, pustio je da se nesmetano dalje razvija. Moderna gotica napušta uvijek više okrugle oblike i rabi šiljaste. Gotica XVI., XVII. i XVIII. stoljeća gubi postepeno svoje lijepe i jasne oblike i pretvara se u pismo, kojim se može brzo pisati. U sastavcima, koji pokazuju, da se pisalo s dosta pažnje, rabe se vrlo često, naročito kod majuskulnih slova, kojekakvi nepotrebni potezi i kovrče. U Njemačkoj se javljaju toliki oblici gotice, da ih uopće nije moguće pregledati. Ovo se neugodno stanje poboljšalo tek kad je organizacija nastave dala svoju direktivu, i ako indirektno, i pisanju.

U koliko je gotica živjela u nenjemačkim zemljama, kao u Francuskoj i Engleskoj, bila je izvrgnuta uplivu onih pisama, koja su se redovito rabila. Engleska gotica, kojoj je upliv latinice dao dosta jasan izgled, djelovala je vrlo povoljno i na njemačku, pa je danas gotsko pismo, koje se rabi u njemačkim zemljama, mnogo pristupačnije i drugim narodima nego ono XVII. i XVIII. stoljeća.

LITERATURA.

1. A r n d t W., Schriftkunde. Lateinische Schrift (Paul, Grundriss der germanischen Philologie. 2. izd.). Strassburg 1901.
2. A r n d t W., Schrifttafeln zur Erlernung der lateinischen Paläographie. I.—III., 4. odnosno 2. izdanje. Berlin 1904.—1907.
3. B a r o n e N., Paleografia latina, Diplomatica e nazioni di scienze ausiliarie. Manuale ad uso delle Scuole Universitarie. Potenza 1910.
4. B a r o n e N., Storia degli studi paleografici. Sarno 1912.
5. B e e r R., Monumenta palaeographica Vindobonensia. Denkmäler der Schreibkunst aus der Handschriftensammlung des Habsburg-Lothringischen Erzhauses. Unter Leitung des Direktors des K. K. Hofbibliothek Josef Ritter von Karabacek. Lieferung 1—2. Leipzig 1910.—1913.
6. B i r t T., Das antike Buchwesen in seinem Verhältniss zur Litteratur. Berlin 1882.
7. B l a s s Fr., Lateinische Paläographie. (Müller, Handbuch der klassischen Altertumswissenschaft, sv. I. 2. izd.) München 1892.
8. B e r g e r Ph., Histoire de l'écriture dans l'antiquité. Paris 1891.
9. B r a c k m a n n A., Papsturkunden (Urkunden und Siegel in Nachbildungen für den akademischen Gebrauch II.). Leipzig—Berlin 1914.
10. B r a n d i K., Unsere Schrift. Drei Abhandlungen zur Einführung in die Geschichte der Schrift und des Buchdrucks. Göttingen 1911.
11. B r e s s l a u H., Handbuch der Urkundenlehre für Deutschland und Italien. 1. izd. 1889., 2. izd. 1912.—1915. Za pismo treba upotrebiti prvo izdanje, jer u drugome (sv. I. i II/1.) nije još obrađeno.

12. B r e t h o l z B., Lateinische Paläographie. (Grundriss der Geschichtswissenschaft herausgegeben von A. Meister. Bd. I. Abt. 1). 2. izd. Leipzig und Berlin 1912.
13. B u r n a m J. M., Paleographia Iberica. Facsimiles de manuscrits Espagnols et Portugais, IX. et XV. siècles, avec notices et transcriptions. I.—II. Paris 1912.—1920.
14. C a g n a t R., Cours d'épigraphie latine. 3. izd. Paris 1898.
15. C a r i n i I., Sommario di Paleografia ad uso della pontificia Scuola Vaticana. Roma 1889.
16. C a r t a F., Codici cirali e libri a stampa miniati della Biblioteca Nazionale di Milano, XXV. facsimili. Roma, 1895. (Ministero della Publica Istruzione. Indici e Cataloghi, XIII.).
17. C a r t a F., C i p o l l a C., e F r a t i C., Monumenta Palaeographica sacra. Atlante paleografico-artistico compilato sui manoscritti esposti in Torino alla mostra d'arte sacra nel MDCCCXCVIII. Torino 1899.
18. C h a t e l a i n E., Paléographie des clasiques latins. I.—XIV. Paris 1884.—1900.
19. C h a t e l a i n E., Uncialis scriptura codicum latinorum novis exemplis illustrata. Paris 1901.—1902.
20. C h r o u s t A., Monumenta palaeographica. Denkmäler der Schreibkunst des Mittelalters. I. Serie, I.—III. Band; II. Serie, I.—III. Band. München 1902—1917.
21. D a t t a P., Lezioni di Paleografia sui documenti della monarchia di Savoia. Torino 1833—1834.
22. D e l i s l e L., Le cabinet des manuscrits de la Bibliothèque Nationale. Paris 1868—1881.
23. D e l i s l e L., Album paléographique ou recueill de documents importants relatifs à l'histoire et à la littérature nationales, reproduits en héliogravure d'après les originaux des bi-

bliothèques et des archives de la France, avec des notices explicatives. Par la Societé de l'Ecole des Chartes. Paris 1887.
24. D z i a t z k o K., Untersuchungen über ausgewählte Kapitel des antiken Buchwesen. Leipzig 1900.
25. E g g e r E., Histoire du livre depuis ses origines jusqu'a nos jours. Paris 1880.
26. E h r l e Fr. et L i e b a e r t P., Specimina codicum latinorum Vaticanorum. (Lietzmann, Tabulae in usum scholarum 3). Bonnae 1912.
27. E l l i s R., Twenty facsimiles from Latin Manuscripts in the Bodleian library. Oxford 1891.
28. E w a l d P. et L o e w e G., Exempla scripturae Visigoticae XL tabulis expressa. Heidelberg 1883.
29. F l a m m e r m o n t J., Album paléographique du Nord de la France. Lille 1896.
30. F r i e d r i c h G., Učebná kniha palaeografie latinské. (Bibliotheka historická deplňkem k českemu časopisu historickému I). V Praze 1898.
31. F r i e d r i c h G., Monumenta paleographica Bohomiae et Moraviae. Prag 1904.
32. G a l a b e r t Fr., Album de Paléographie et de Diplomatique. Fac-similes phototypiques de documents relatifs à l'histoire du midi de la France et en particulier de la ville de Toulouse. Toulouse—Paris 1912.
33. G a r d t h a u s e n V., Griechische Paleographie. Sv. 1. i 2. Drugo izdanje. Lepizig 1911. do 1913.
34. G i r y A. i E. D. G r a n d, Paléographie (La Grande Encyklopédie).
35. G i r y A., Manuel de diplomatique. Paris 1894.
36. G l o r i a A., Compendio delle lezioni teorico-pratiche di Paleografia e Diplomatica, con atlante. Padova 1870.
37. H a j n a l S., Irástörténet az irásbeliség felújulása korából. Budapest 1921.

38. H ü b n e r E., Römische Epigraphik. 2. izd. (Müller I., Handbuch der klassischen Altertums-Wissenschaft). München 1892.
39. I h m M., Palaeographia latina. Exempla codicum latinorum phototypice expressa scholarum maxime in usum. Series I. Lipsiae 1909.
40. J o h n s o n Ch., and H. J e n k i n s o n. Engish court hand a. d. 1066 to 1500, illustrated chiefly from the public records. Part I Text, II Plates Oxford 1915.
41. L o e w E. A., The Beneventan Script a history of the south italian minuscule. Oxford 1914.
42. L a u e r P. et S a m a r a n C., Les diplomes originaux des Merovingies. Paris 1908.
43. L u p i C., Manuale di Paleografa delle carte. Firenze 1875.
44. M o n a c i E., Facsimili di antichi manoscritti per uso delle Scuole di filologia neolatina. Roma 1881—1892.
45. M o n a c i E., Archivio paleografico Italiano. Vol. I—XI. Roma 1882—1924.
46. N o v a k V., Scriptura Beneventana s osobitim obzirom na tip dalmatinske Beneventane. Zagreb 1920.
47. P a o l i C., Programma scolastico di Paleografia latina e di diplomatica. I—III. 3. izd. Firenze 1901—1913. (Njemački prijevod od K. Lohmeyera pod naslovom: Grundriss zu Vorlesungen über Lateinische Palaeographe und Urundenlehre. 3. izd. Innsbruck 1902.).
48. P r o u M., Manuel de Paléographie latine et française. 3. izd. Paris 1910. (S albumom).
49. P r o u M., Manuel de Paléographie. Recueil de fac-similés d'écriture du XII au XVII siècle (Manuscrits latins et français). Paris 1892.
50. P r o u M., Manuel de Paléographie. Nouveau recueil de fac-smilés d' écriture du XI au XVII siècle (Manuscrits latins et français). Paris 1896.

*

51. Prou M., Manuel de Paléographie. Recueil de fac-similès d écritures du V au XVII siècle (Manuscrits latins, français et provençaux). Paris 1904.
52. Redlich O. und L. Gross, Privaturkinden (Urkunden und Siegel in Nachbildungen für den akademischen Gebrauch III). Leipzig—Berlin 1914.
53. Reusens E. H. J., Eléments de paléographie. Louvain 1899.
54. Ricci S., Epigrafia latina. Milano 1898.
55. Saunders W., Ancient handwritings. An introductory manual for intending students of Palaeography and Diplomatik. London 1909.
56. Schiaparelli Luigi, La scrittura latina nell'etá romana (Note paleografiche). Avviamento allo studio della scrittura latina nel medio evo con appendice bibligrafica (Auxillia ad res italicas medii aevi exquirendas in usum scholarum instructa et collecta N. 1) Como 1921.
57. Schubart W., Einführung in die Papyruskunde. Berlin 1918.
58. Sickel Th. et K. Rieger, Monumenta graphica Medii Aevi. Ex archivis et bibliothecis imperii Austriaci collecta. I—X. Vindobonae 1858—1882.
59. Silvestre J. B., Paléographie universelle. Collection de facsimiles d'écritures de tous les temps. I—IV. Paris 1839—1841.
60. Steffens F., Lateinische Paläographie. 125 Tafeln in Lichtdruck mit gegenüberstehender Transkription nebst Erläuterungen und einer systematischen Darstellung der Entwicklung der lateinischen Schrift. 2. izd. Trier 1909.
61. Thompsonn E. M., Handbook of Greek and Latin Palaeography. 2. izd. London 1903.
62. Traube L., Vorlesungen und Abhandlungen. Herausgegeben von Fr. Boll. Sv. I—III. München 1909—1920.

63. Vesely A. I., Wie ist die Schrift entstanden? Graz 1912.
64. Wattenbach W., Anleitung zur lateinischen Palaeographie. 4. izd. Leipzig 1886.
65. Wattenbach W., Das Schriftwesen im Mittelalter. 3. izd. Leipzig 1896.
66. Wessely C., Schrifttafeln zur älteren lateinischen Palaeographie. Leipzig 1898.
67. Zangemeister C. et G. Wattenbach, Exempla codicum latinorum litteris maiusculis scriptorum. Heidelbergae 1876. Dodatak k tomu god. 1879.

POPIS IMENA.

(Brojevi označuju stranice).

STVARNI REGISTAR.
